

STEFAN GOLACHOWSKI

OPOLE W ROKU 1787

Miasto i ludność

WSTĘP

Artykuł poniższy stanowi fragment szerszej zakrojonej pracy, która ma pokazać przeobrażenia struktury ludności oraz układu przestrzennego miasta, towarzyszące rozkładowi feudalizmu i narodzinom kapitalizmu w Opolu. Fragment opracowany to jak gdyby mały rocznik statystyczny i atlas Opolu z r. 1787 sporządzony na podstawie materiałów archiwalnych. O wnioskach będzie można mówić dopiero po wykonaniu podobnych przekrojów dla innych etapów rozwoju miasta, gdy przez porównanie uda się uchwycić poszukiwane zmiany. Praca ta jest zarazem ogniwem badań prowadzonych podobnymi metodami nad kilku miastami śląskimi¹.

Rok 1787 nie oznacza jakiegóś przełomowej daty w życiu miasta. Jest to po prostu data przeprowadzenia na całym Śląsku najbardziej kompletnego w XVIII wieku ujęcia statystycznego ludności². Najważniejsze zaś, że wyniki tego „spisu“ zachowały się do dziś dnia. Posiadając tak cenne materiały statystyczne z tego roku dla całego Śląska wydawało mi się rzeczą celową przeprowadzenie szczegółowych studiów na razie nad jednym miastem, aby w ten sposób znaleźć klucz do interpretacji danych dotyczących innych miast śląskich, zawartych w „Tabeli historycznej“ Śląska z r. 1787.

W poszukiwaniach moich najwięcej uwagi poświęciłem materiałom, które by pozwoliły w języku statystyki i geografii, a więc w formie tabel i map wyrazić ówczesne stosunki demograficzne i społeczne. W ten sposób dążę do jak najbardziej precyzyjnego ujęcia tych stosunków, co, przy-

¹ Prace Oddziału Wrocławskiego Instytutu Zachodniego. M. i. znana mi z rękopisu monografia Kłodzka, opracowana przez dra W. Dziewulskiego w r. 1950 roza wstępne opracowanie materiałów do miast śląskich w XVIII w. wykonane przez Sekcję Atlasu Historycznego Śląska pod kierunkiem dra T. Ładogórskiego.

² Por. artykuł T. Ładogórskiego „Ludność Śląska i jej struktura społeczna w drugiej połowie XVIII w.“, *Przegląd Zachodni*, 1950 nr 7/8 oraz w niniejszym numerze. Oryginał Tabeli historycznej Śląska z r. 1787 w Archiwum Miejskim we Wrocławiu, sygn. Hs A 94 (Skrót Tabela historyczna 1787).

puszczam, ułatwi porównywanie tak z innymi miastami współczesnymi, jak i z innymi okresami rozwoju Opola³.

Podstawowym źródłem tego „rocznika statystycznego“ Opola z r. 1787 jest imienny spis ludności miasta z czerwca tego roku⁴. Jest to tzw. rejestr dusz (Seelenregister) sporządzany w każdym mieście śląskim co-rocennie od czasu zawładnięcia Śląska przez Prusy. Ponadto wykorzysta-łem szereg innych katastrów, wykazów, desygnacji i tabel, którymi nękała wówczas miasta biurokracja pruska⁵. Dane z tych źródeł można było skonfrontować z mapą dzięki zachowaniu dobrych planów miasta, a mianowicie Petzolda z r. 1734⁶, Scheuerwassera z r. 1811⁷ oraz mapki

³ Dane archiwalne pozwalają na przeprowadzenie podobnych badań od r. 1750 oraz w dowolnym roku XIX wieku.

⁴ W r. 1787 przeprowadzono dwa imienne spisy ludności Opola; jeden ukoń-czono w maju, drugi w czerwcu. Spis z maja sporządzony został dodatkowo na specjalnym formularzu, głównie dla celów wojskowych. Spis z czerwca prze-prowadzono według corocznie stosowanego wzoru. W badaniach swoich oparłem się na rejestrze z czerwca, ponieważ spis wojskowy nie objął części miasta znajdującej się pod jurysdykcją zamkową (Ostrówek, Rybaki) i zataił szereg różnic społecznych i zawodowych. Dokumenty te znajdują się w Archi-wum Miejskim w Opolu (skrót: A. M. O.) Repertorium 229, nr 321 Akta zur Aufnahme der Seelenregister bei der Königlichen Stadt Oppeln 1776—1788. W dalszym ciągu dla rejestru dusz z czerwca używać będę skrótu Rej. 1787.

⁵ M. i. Kataster ogniowy z r. 1785, A. M. O. Rep. 229, nr 2723 Feuersozietäts-Catastrum der Stadt Oppeln. Vom. 1. I. 1781 bis ult. Dez. 1785.

Spis poddanych 1781, A. M. O. Rep. 229, nr 683 Gesindesachen und diesfäll-igen Visitationen, Strafen etc.

Desygnacja gorzelników 1787, A. M. O. Rep. 229, nr 610, Designation von Brantweinbrenner, so Brantwein gebrannt haben 1787/8.

Wykaz bydła 1787, A. M. O. Rep. 229, nr 70, Acta von Viehbestande bei der Stadt 1787—1789.

Desygnacja browarników 1800, A. M. O. Rep. 229, nr 2729, Braukommune Angelegenheiten 1800.

Wykaz pszczelarzy 1788, A. M. O. Rep. 229, nr 1081, Acta von dem hiesigen Bienenstande 1788—1809.

A. M. O. Rep. 229, 2407, Acta von an- und abgezogenen Bürger 1745—1803.

A. M. O. Rep. 229, nr 1342, Nachweisung von städtischer Bierausschrott auf die Kgl. Oppeln — Domainenamts Dörferkretscham 1787.

A. M. O., A. A., 1519, Historische Nachrichten und Berichte 1765—1773.

⁶ Plan Daniela Petzolda z r. 1734, przerysowany przez Scheuerwassera w r. 1803, przedrukowany został w Geschichte der Stadt Oppeln F. Idzikow-skiego, Opole 1863.

⁷ Bruillon von der Oppeln speziel vermessen und gezeichnet mense Januar, Februar u. April 1811 von dem Scheuerwasser, Fotokopie planu Scheuer-wassera w zbiorach kartograficznych A. M. O. W ciągu 24 lat, które upłynęły od r. 1787 do czasu sporządzenia planu przez Scheuerwassera w śródmieściu nie zaszły takie zmiany, które by ten plan mogły zdeaktualizować. Natomiast większe zmiany można było zaobserwować na przedmieściach, gdzie przybyły nowe budynki mieszkalne, warsztaty i magazyny.

przebiegu Odry w okolicy miasta przed regulacją w r. 1819⁸. Plan Scheuerwassera, zawierający numerację budynków, aktualną jeszcze dla r. 1787, pozwolił na precyzyjne lokalizowanie wszelkich informacji o budynkach i mieszkańcach. Wreszcie rysunek z lotu ptaka wykonany przez Wernera w r. 1750⁹ zastępuje częściowo nowoczesne fotoplany lotnicze, ułatwiając wyobraźni odtworzenie krajobrazu m. Opola z XVIII w.

Ponadto wykorzystałem literaturę o Opolu¹⁰, nie natrafiając jednak na żadną pracę analizującą imienne spisy ludności miasta z XVIII wieku¹¹.

Z wyżej wymienionych źródeł udało mi się dotychczas zebrać następujące dane o mieście, jego zabudowie oraz o ludności i jej strukturze zawodowej i społecznej.

Budynki i mieszkania

położenie budynku (numer, ulica)	Rejestr 1787*), Kataster ogniowy 1785, Plan 1811
przeznaczenie budynku	Kat. ogn. 1785, Rej. 1787
wartość budynku	Kat. ogn. 1785
klasa przywileju piwowarskiego	Desygnacja browarników 1800.

⁸ „Der Oderstrom gegen Oppeln vor der Regulierung im Jahre 1819 und nach derselben im Jahre 1859“ z byłego archiwum Urzędu Dróg Wodnych w Opolu, obecnie w zbiorach Instytutu Zachodniego.

⁹ „Oppeln im Plan“. F. B. Werner, Silesia in compendio, pars I, s. 180. Rkp. Biblioteka Uniwersytecka, Wrocław.

¹⁰ P. Assmann, Zur Frage der Terrassenbildung an der oberen Oder, Oberschlesien, 1934, z. 3.

F. Dobschütz, Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Oppeln, Opole, 1911.

H. Hoffmann, Die Jesuiten in Oppeln, Wrocław 1934.

F. Idzikowski, Geschichte der Stadt Oppeln, Opole, 1863.

R. Jamka, Przeszłość wczesno piastowskiego Opola w świetle wykopalisk, Opole 1949.

F. Kamiński, Oppeln, Berlin 1926.

A. Nasz, Opole, Biblioteka Archeologiczna, Wrocław 1948.

L. Schulze, Die räumliche Entwicklung der Stadt Oppeln (Dysert. 1934).

G. Schiedlausky, R. Hartmann, Die Bau- und Kunstdenkmäler des Stadtkreises Oppeln, Wrocław 1939.

A. Steinert, Oppelns Werdegang, Opole 1924.

Tenże, Geschichte der freien Fleischerinnung Oppeln, Opole 1927.

P. Steinert, Oppeln Oberschlesiens Regierungshauptstadt, Beiträge zur schlesischen Landeskunde, Wrocław 1925.

Fr. A. Zimmermann, Beiträge zur Beschreibung von Schlesien, t. III, Brzeg 1784.

¹¹ Autorzy monografii Opola jak i innych miast śląskich opierali się na materiałach archiwalnych, lecz zwykle zadowalali się odpisaniem ogólnych stanów ludności z poszczególnych lat, nie wnikając w szczegóły spisów.

*) Objaśnienie skrótów, sygnatura i proveniencja wymienionych dokumentów w wykazie źródeł, por. przyp. 4—10.

Budynki i mieszkania

nazwisko i zawód właściciela domu oraz komornika	Rej. 1787, Kat. ogn. 1785
ilość i wielkość gospodarstw do- mowych w danym domu	Rej. 1787
ilość bydła i trzody w danym go- spodarstwie	Wykaz bydła 1787

Ludność

ilość, podział według płci i wieku (powyżej i poniżej 14 lat), stan cywilny	Rej. 1787
ruch naturalny (1772—1782)	Zimmermann 1784
migracja ze wsi	Spis poddanych 1781
wojsko	Tabela historyczna 1787*

Struktura społeczna i zawodowa

zawód względnie warsztat pracy oraz stanowisko w zawodzie	Rej. 1787
zawód poboczny (gorzelnictwo, rol- nictwo, hodowla bydła, pszcze- larstwo)	Desygnacja gorzelników 1787, Wy- kaz bydła 1787, Wykaz pszczelarzy 1788, Rej. 1787
ilość czeladzi i służby zatrudnionej w danym warsztacie	Rej. 1787

Natomiast dotąd nie udało mi się odszukać danych dotyczących się ilości izb, materiałów budowlanych oraz ilości kondygnacji w każdym budynku, dokładnej struktury ludności według wieku oraz zakwaterowania wojskowych i ich rodzin w poszczególnych domach, wreszcie informacji o stosunkach majątkowych i zarobkowych różnych kategorii ludności. Luki te starałem się choćby częściowo uzupełnić, sięgając do danych wcześniejszych (np. ilość izb) lub przybliżonych (np. ilość pięter na podstawie rysunku Wenera).

Dostępne mi informacje zestawilem w tabelach wzorując się, o ile na to pozwalały materiały, na współczesnych rocznikach statystycznych. Gdy nie znalazłem odpowiedniego wzoru, tworzyłem własne schematy (np. struktury społecznej), które mogą ulec zmianom w dalszych badaniach. Część informacji opracowałem kartograficznie. W artykule tym omawiam tylko kilka ważniejszych spośród wykonanych tabel i planów.

OPIS MIASTA

ROZPLANOWANIE. Kształt miasta, jaki oglądamy na planie z początku XIX w. (zob. plan 3 i 7), przetrwał bez większych zmian od czasu lokacji miasta w początku XIV w. Średniowieczni urbaniści planując stolicę księstwa opolskiego nie działali na przestrzeni puste i równej. Był to teren pradawnego osadnictwa, położony nad Odrą, która w tym miejscu

rozwidlała się, tworząc wyspę¹². Rozwidlenie nurtu ułatwiało przeprawę przez rzekę. Tu też łączyły się najstarsze i najważniejsze szlaki handlowe Śląska powiązane z ważnymi drogami europejskimi, wiodące w kierunku Wrocławia: od wschodu przez Kijów i Kraków, oraz z południa przez Bramę Morawską i Przełęcz Jabłonkowską.

Zawiazki miasta powstały na wyspie Pasiece oraz na prawym brzegu Odry, gdzie garb kredowy, dość wysoko wzniesiony ponad dno doliny, wolny był od zalewów rzeki. Warunku tego nie spełniał teren położony na zachodnim brzegu rzeki, tworzącym terasę zalewową, zbudowaną z materiałów aluwialnych — glin powodziowych i piasków (zob. plan 1 i 2). Na północnym cyplu Pasieki zwanym Ostrówek, w zaraniu epoki feudalnej znajdowała się osada o charakterze miejskim¹³, a od XIII lub XIV w. zamek książęcy. Szczupłość miejsca na wyspie i niebezpieczeństwo powodzi w miarę rozwoju osady zmusiły do przerwania się na brzeg przeciwny. Tu najdawniejszą tradycję osadniczą posiadał teren położony obok kościółka św. Wojciecha we wschodnim narożniku miasta. W XI w. był to kościół parafialny Opola i można przypuszczać, że stał on w pobliżu starej osady targowej. Obok tej osady (w prostokątnym występie murów, zajęтым w XVII wieku przez klasztor Jezuitów) wznosił się drugi zamek opolski, zwany Górny lub „na Górcie“. Być może, stał on na miejscu dawnej kasztelanii z XI wieku.

Zamek na Pasiece i zamek „na Górcie“ — symbole władzy feudalnej — wyznaczyły granice miasta na osi prostopadłej do nurtu Odry. Na osi równoległej z biegiem rzeki granice określiły zabudowania kolegiaty św. Krzyża (XII w.) i klasztoru Minorytów (z połowy XIII w.).

Mury miejskie, zbudowane w końcu XIII w., otoczyły przestrzeń wyznaczoną budynkami Górnego Zamku, kościoła św. Wojciecha, kolegiaty i klasztoru Minorytów, wiążąc się poprzez Młynówkę z systemem obwarowań zamku na Pasiece.

W ciągu pięciu wieków istnienia murów miejskich nie zmieniano ich przebiegu, ani ich nie poszerzano. Przestrzeń otoczona murami (ok. 1400 m długości) zajmowała około 15 ha. W murach zbudowano baszty obronne

¹² Odra, wijąc się przez szeroką dolinę koło Opola, często zmieniała swe koryto. Przed r. 1600 główny nurt rzeki przebiegał tuż obok miasta, korytem dzisiejszej Młynówki.

Wyspy Pasieka i Bolko (w dokumentach z XVIII w. występująca pod nazwą Pólko) bądź łączyły się w jedną wyspę, bądź dzieliły się. Por. A. Steinert, die Oepelner Oderinsel, Oepelner Nachrichten, 1920, nr 31.

¹³ Jest to obecnie teren badań wykopaliskowych, por. A. Gieysztor, Polskie badania wczesnodziejowe. Przegląd Zachodni, nr 1/2, 1951. Na podstawie źródeł historycznych i dotychczasowych wykopalisk trudno rozstrzygnąć, czy wcześniejsza była osada na Ostrówku, czy u stóp grodu „na Górcie“ i czy współcześnie istniały inne mniejsze osady, np. Rybaki. Niezupełnie również rozstrzygnięta jest kwestia, czy dawny gród znajdował się na Pasiece, czy też na Górcie.

(niektóre zachowały nazwy polskie, np. Barburka i Wilk) oraz 5 bram. Brama zamkowa wraz z mostem Zamkowym łączyła śródmieście z zamkiem na Pasiece. Pozostałe bramy związane były z kierunkami najważniejszych szlaków wiodących przez Opole. Drogi od strony Krakowa i Raciborza wbiegały do miasta przez bramę Groszowicką (zwaną również Krakowską lub Bytomską), dążąc w stronę Wrocławia przez bramę Odrzańską, most na Młynówce, Ostrówek i drugi most na Odrze. Dawniej ruch w kierunku Wrocławia przebiegał również przez bramę Mikołajską, zamurowaną w XV w. Zamknięcie tej bramy prawdopodobnie było wywołane utratą znaczenia dawnej drogi wzdłuż wschodniego brzegu Odry na rzecz drogi krótszej, wiodącej brzegiem przeciwnym, przez Brzeg i Oławę. Ruch w kierunku Olesna przebiegał przez bramę Goślawicką (dawniej zwaną Górna).

Od bram miejskich prowadziły ulice: Groszowicka, Goślawicka, Farna i Odrzańska, krzyżując się w rynku. Pozostałe ulice grały rolę wewnętrznych dróg komunikacyjnych śródmieścia. Rynek (78 × 92 m) kształtu prostokąta stanowił centrum handlowe miasta. W środku rynku stał ratusz, przy nim 12 kramów. Prócz rynku celom handlowym służyły place: targ Świński, Koński i Garncarski. Ulice krzyżując się pod kątem prostym podzieliły przestrzeń miasta na czworoboczne bloki. Bloki podzielono na parcele w sposób szeregowy, tj. jedna parcela równoległa do drugiej¹⁴. Na parcelach stały budynki mieszkalne szczytem do ulicy, za nimi zaś budynki gospodarcze, jak stajnie, szopy, warsztaty lub oficyny mieszkalne.

Większe warsztaty produkcyjne skupiły się nad Młynówką, jak młyny, browar, słodownia, garbarnie, rzeźnia, na przedmieściach zaś wapienniki, cegielnia, piece garncarskie.

Browar był instytucją szczególnego znaczenia. W Opolu przywilej piwowarski, tj. monopolistyczne prawo warzenia piwa na sprzedaż, posiadało 200 domów w obrębie murów¹⁵. Budynki wokół rynku miały prawo do 5 warów, dalsze szeregi domów do 4 i do 3 warów (por. plan 7). Od dawna jednak nikt w domu piwa nie warzył, lecz oddawano jęczmień do browaru miejskiego, gdzie za opłatą przerabiano go na piwo w ilościach przewidzianych przywilejem wedle „prawa porządku“, tj. kolejnością wyznaczoną numeracją domów. „Wspólnota piwowarska“ (Braukommune) posiadała monopol sprzedaży piwa w 34 wsiach okolicznych za pośrednictwem znajdujących się tam 38 karczem

¹⁴ Porównując szerokość parcel odnosi się wrażenie, jakoby pierwotnie szerokość ta była „znormalizowana“, a zmiany nastąpiły później na skutek łączenia dwóch parcel lub dzielenia jednej. Na podwójnych parcelach (np. nr 1, 12, 18, 31) w połowie XVIII w. stały „wolne domy szlacheckie“.

¹⁵ Tzn. prawie wszystkie domy w śródmieściu. Świadczy to o wielkim uprzywilejowaniu miasta z czasów średniowiecznych. W XVIII w. we wszystkich miastach Śląska przeciętnie na 100 domów w śródmieściu tylko 64 posiadało przywilej piwowarski.

miejskich¹⁶. Udział w dochodach ze sprzedaży piwa i wódki był jednym z najważniejszych źródeł zarobkowych mieszczan.

W drugiej połowie XVIII w. powstają w Opolu pierwsze manufaktury zwane wówczas „fabrykami“. Były to garbarnie Beerów i Pinkusa stanowiące zawiązki przedsiębiorstw kapitalistycznych. Charakterystyczną jest rzeczą, że garbarnie powstały na miejscu dawnych wolnych domów szlacheckich¹⁷.

W r. 1782 powstały z inicjatywy rządu pruskiego trzy fabryki królewskie¹⁸. Były to wytwórnie tkanin bawełnianych oraz jedwabiu, zatrudniające po kilku robotników. Z hodowlą jedwabników związane były plantacje morwy na przedmieściu Odrzańskim i Groszowickim¹⁹. Wymienione wyżej warsztaty przemysłowe nie obejmują rzemiosła cechowego. Opole w XVIII w. było przede wszystkim miastem rzemieślników. Posiadali oni około 80% budynków wewnątrz murów i stanowili około 50% ludności miasta. Rzemieślnicy byli zrzeszeni w 17 cechach. Szczegółowo różnymi branżami rzemiosła zajmujemy się w rozdziale o strukturze zawodowej.

Handel reprezentowany był przez 12 kramów przy ratuszu. W XVIII wieku nadano prawo prowadzenia handlu właścicielom 2 domów w rynku²⁰. Ponadto w rynku stały 32 ławki szewskie, 20 piekarskich i stragany przekupni. Przy ulicy Odrzańskiej znajdowało się 20 jatek mięsnych. W rynku była „traktiernia“, a na przedmieściach Odrzańskim, Groszowickim i Gosławickim karczmy miejskie. Prawo pędzenia i wyszynku wódki było przywiązane do wszystkich domów w murach, lecz korzystali z niego tylko właściciele domów przy głównych arteriach komunikacyjnych (por. plan 7).

Urzędy miejskie skupiały się w ratuszu i w domach przy rynku, na Pasiece zaś zarząd dóbr i przedsiębiorstw królewskich. Ponadto w Opolu były: urząd poborcy podatkowego, urząd solny, fizyka powiatowego i poczta²¹.

Institucje kościelne zajęły prawie trzecią część powierzchni śródmieścia.

¹⁶ Do r. 1677 propinacja miejska obejmowała 44 wsie. Ilością wsi obowiązanych do zaopatrywania się w piwo — Opole ustępuje tylko Wrocławowi, (56), dorównując Legnicy (35). Był to również ślad dawnej świetności. W r. 1787 w karczmach miejskich sprzedano 156 antaków (Achtel) piwa.

¹⁷ Były to domy nr 193 (hr. Wilczka) oraz nr 194/5 (hr. Colonney), por. rysunek Wernera z r. 1750.

¹⁸ W domach nr 29, 108 i 175.

¹⁹ Próba rozwoju jedwabnictwa w Opolu zawiodła. Roczna produkcja nie przekraczała kilku kilogramów przędzy; w następnych latach zaniechano hodowli jedwabników.

²⁰ Numer 1 dawny „wolny dom“ hr. Fragsteina.

²¹ Opole było jedną z ważniejszych stacji dylizansów pocztowych. W ciągu tygodnia przychodziły i odchodziły po 2 dylizanse w stronę Krakowa, Wrocławia, Koźła i Dobrodzienia.

Najważniejszą rolę w życiu miasta odgrywała kolegiata św. Krzyża. Według statutu z XIII w. kolegiata składała się z 15 członków. Na podstawie przywileju z XIII w. potwierdzonego przez ostatniego księcia piastowskiego w r. 1531, później zaś przez Habsburgów, członkowie kolegiaty posiadali: 7 budynków w mieście, 13 jatek mięsnych, 5 folwarków, 13 ogrodów, dwie winnice, 2 własne wsi i prawo pobierania dziesięcin z 154 wsi. Niegdyś każdy członek kolegiaty posiadał w pobliżu kościoła św. Krzyża swą „rezydencję“. W XVIII w. z budynków kolegiackich zostały: kościół, szkoła, przytułek dla starców, archidiaconat, dziekanat, kustodia, kuracja i wikarówka.

Do parafii św. Krzyża należało całe miasto oraz 20, okolicznych wsi (por. plan 8).

Klasztor *Minorytów* w rozbudował się na przeciwległym do kolegiaty północnym narożniku miasta. W XVIII w. z zapisów piastowskich zachował jako własność folwark na przedmieściu Groszowickim i wyspę Pólko. W czasach pruskich ilość mnichów zmalała z 30 w r. 1750 do 10 w r. 1788.

Klasztor *Dominikanów* zajmował teren obok najstarszego kościoła św. Wojciecha; dominikanie posiadali browar, 1 dom czysznowy i 3 „ćwierci“ pola.

Jezuici, sprowadzeni przez Habsburgów w r. 1669, ulokowali się w pobliżu klasztoru *Dominikanów*, na terenie dawnego górnego zamku, z którego wówczas pozostała tylko ruina. Z materiałów pochodzących z rozbiórki tej ruiny zbudowano kościół pod wezwaniem św. Trójcy. Jezuici dysponowali dużymi funduszami, m. i. posiadali folwarki w Bierkowicach, Nowej Wsi, Półwsiu, Przeszycach i na przedmieściu Opola. W swej działalności położyli główny nacisk na szkolnictwo, otwierając w Opolu pierwsze gimnazjum. Po rozwiązaniu zakonu w r. 1773 jezuici pod firmą królewskiego instytutu szkolnego nadal prowadzili szkoły i kolegia z tą różnicą, że administrację ich majątków przejęło państwo. W r. 1787 kolegium jezuickie liczyło 7 profesorów i około 105 uczniów w 5 klasach²².

Obok wyżej wymienionych w obrębie murów, istniały jeszcze 2 kościoły: św. Aleksego przy szpitalu pod tym samym wezwaniem i św. Sebastiana przy placu *Garncarskim*. Ponadto na przedmieściu *Odrzańskim* znajdował się kościółek św. Krzyża obok dawnego szpitala dla zakaźnie chorych, a na przedmieściu *Groszowickim* — drewniany kościółek św. Barbary na miejscu dawnego klasztoru *Bernardynów*. Klasztor ten ufundowany w r. 1473 przetrwał tylko 100 lat. Wreszcie jeszcze jedna kaplica znajdowała się przy zamku na *Pasiece*. *Ewangelicy* w tym czasie nie mieli jeszcze własnego kościoła i korzystali z sali ratuszowej jako kaplicy. Pod względem ilości kościołów i klasztorów wśród miast śląskich Opole stało na drugim miejscu po *Wrocławiu*.

PRZEDMIEŚCIA. Na planie z końca XVIII w. Opole przedstawia się nam jako system kilku osiedli, których centrum stanowiło otoczone murami *śródmieście*. Jako odrębne jednostki osadnicze można wyróżnić: przedmieście *Groszowickie*, dalej cztery skupienia budynków tworzące przedmieście *Gosławickie* (*Utrata*, *Wygoda*, majątek archidiacona i *Rybaki*), następnie wyspę zamkową z *Ostrówkiem* oraz przedmieście *Odrzańskie* złożone z dwu grup budynków.

Przedmieście *Groszowickie* tworzyło osiedle wyciągnięte wzdłuż drogi prowadzącej przez *Groszowice*, *Strzelce* do *Krakowa*. Wielki szmat ziemi między tą drogą a *Odrą* zajmował majątek *minorytów*, sięgający aż na są-

²² H. Hoffmann, *Die Jesuiten in Oppeln, Wrocław, 1934*. Rejestr 1787 wymienia tylko uczniów mieszkających w konwikcie klasztornym i na stancjach.

⁸ Przegląd Zachodni 1/2

siednią wyspę Pólko. Łącznie z polami przedmieście to zajmowało około 66 ha; w r. 1787 liczyło ono 41 domów zamieszkałych przez ok. 400 ludzi. Byli to głównie wyrobnicy i ubożsi rzemieślnicy (tkacze płótna).

Przedmieście Gosławickie wraz z Rybakami zajmowało obszar około 55 ha (368 ludzi w 52 domach). Charakterystycznym osiedlem na tym przedmieściu były Rybaki nad Odrą. W małych lepiankach mieszkali tam rybacy, szyprowie i flisacy (w 29 domach około 290 ludzi). Na wschód od Rybaków rozciągał się wielki majątek archidiakona, a przy drodze do wsi Kępa osobne osiedle, zwane Utrata, tworzyły folwarki i ogrody mieszczzańskie. Przy drodze do Olesna stała karczma miejska „Wygoda“, od której wzięła nazwę ta część przedmieścia. Na pograniczu przedmieścia Gosławickiego i Groszowickiego wznosiła się (dziś już nie istniejąca) góra, z której wydobywano wapienie dla dwóch wapienników.

Na przeciwnym brzegu Odry rozciągało się (na obszarze około 64 ha) przedmieście Odrzańskie (226 mieszkańców w 27 domach). Jedna jego część rozciągała się wzdłuż Odry obok łąki do bielienia płótna (Blich), druga wokół drogi do Niemodlina. Przedmieście to leżało na niskiej terasie zalewowej pokrytej gliną. Od średniowiecza była tu czynna cegielnia miejska. Większość obszaru wykorzystywano na pastwiska.

Wyspa Pasieka (około 60 ha) tworzyła odrębną jednostkę administracyjną i gospodarczą, podległą bezpośrednio kamerze królewskiej. Tu miał siedzibę zarząd dawnych dóbr książęcych przejętych przez króla pruskiego. W końcu XVIII w. sam zamek nie był używany. Gospodarczo wyspa wykorzystywana była jako port przeładunkowy dla transportu rzeczno. Tutaj drogą kołową i wodną przywożono towary importowane z Polski (sól) i Węgier (miedź), magazynowano i dalej transportowano wodą. Ponadto Odrą spławiano drzewo i przewożono żelazo. W r. 1787 na wyspie znajdowały się królewskie magazyny soli, żelaza i drzewa, młyn wodny i browar zamkowy.

Skrawek północny wyspy Ostrówek, obok drogi łączącej mosty na Odrze, zajmowało małe osiedle podmiejskie (13 domów, 106 mieszkańców). Na Ostrówku znajdował się miejski magazyn soli.

UŻYTKOWANIE ZIEMI. Ogólną charakterystykę użytkowania ziemi przedstawia plan 3. Śródmieście wraz z przedmieściami zajmowało obszar 270 ha. Pod względem użytkowania ziemi przedmieścia silnie kontrastują ze śródmieściem. Na przedmieściach 90% powierzchni to pola, łąki i ogrody. Zabudowa przedmieść o charakterze raczej wiejskim była rozproszona i zajmowała nieznaczny procent powierzchni (3,1%). Śródmieście natomiast było prawie całe pokryte gęstą zabudową (69%) oraz siecią ulic i placów (22,9%).

Większe warsztaty wytwórcze tworzyły pas wzdłuż Młynówki, wraz z wapiennikami i cegielnią, zajmując 2,0% powierzchni przedmieść i 3,7% powierzchni śródmieścia.

Większe obszary gruntów uprawnych na przedmieściach należały do instytucji kościelnych (por. plan 4).

Mieszczanie na przedmieściach posiadali 23 „folwarki“; były to ogrody i gospodarstwa rolne powierzchni od 5 do 30 mórg. Miejską własnością publiczną były pastwiska oraz teren zajmowany przez cegielnię, wapienniki i karczmy, w obrębie zaś murów — ratusz, browar, słodownia.

ZAPLECZE MIASTA. W końcu XVIII w. w Opolu były tylko 2 instytucje o zasięgu, jakbyśmy się dziś wyrazili, wojewódzkim. Był to zarząd dóbr królewskich na Pasiece i archidiaconat, obie zresztą instytucje nie związane z życiem miasta. Zasięg dawnej stolicy dzielnicowego księstwa, które niegdyś obejmowało cały Śląsk Górny, zredukował się w ciągu wieków do granic zbliżonych do dzisiejszego powiatu. Zaplecze miasta oznaczyć można zasięgiem wsi, z których migrowała ludność do Opola (por. plan 8), wsi, w których stały karczmy miejskie, i granicami parafii opolskiej. Charakterystycznym zjawiskiem w rozmieszczeniu tych wsi jest to, że skupiają się głównie na wschód od Odry. Jak widać, rzeka nie tylko oddzielała tu dwa różne utwory morfologiczne, ale i dwa regiony gospodarcze i kulturalne, z których jeden ciążył do Opola, drugi do Niemodlina i Nysy.

BUDYNKI I GOSPODARSTWA DOMOWE

Rejestr z r. 1787 wymienia 340 zamieszkałych domów. W rejestrze tym tylko niektóre oficyny traktuje się jako odrębne budynki, pozostałe zaś policzono łącznie z domami frontowymi. Według katastru ogniowego z r. 1787 Opole liczyło 316 budynków frontowych i 62 oficyny. Budynki określone nazwą oficyn (Hinterhaus) to często stajnie lub szopy, w których była jedna izba mieszkalna przeznaczona prawdopodobnie dla służby. Obok takich oficyn w obrębie murów było 80 stajni i szop, a na przedmieściach 84. Do końca XVIII w. olbrzymią większość stanowiły domy drewniane lub lepianki z gliny, pokryte gontami lub słomą. Dachówką krytych było 22,4% budynków. Jest to poniżej średniej dla wszystkich miast śląskich w r. 1787, wynoszącej 29%. Gęsta zabudowa śródmieścia, wielka ilość budynków gospodarczych, w których hodowano bydło i trzodę, łatwopalne materiały budowlane, to przyczyna częstych pożarów²³ i złych warunków sanitarnych. W blokach wokół rynku stały budynki piętrowe, w pozostałych przeważały domy parterowe²⁴. Dotąd nie udało mi się odszukać danych co do ilości izb w poszczególnych domach. Pewne przybliżone dane można uzyskać z wykazu szkód, sporządzonego po pożarze z r. 1739, który zniszczył 2/3 miasta. Wykaz ten obejmuje 80 domów z podaniem ilości izb²⁵.

Według powyższego zestawienia domy jedno- i dwuizbowe stanowiły ponad 56%. Średnio na dom przypadało 2,8 izby. Ostrożnie przyjmując w r. 1787 przeciętną 3 izby mieszkalne na dom otrzymamy dla 345 domów 1035 izb, w których mieszkało 2.819 ludzi, a z wojskiem, rozkwa-

²³ Pożary, które pustoszyły nieraz całe miasto, wybuchały co lat kilkanaście. W XVII w. było ich 8, w XVIII 4, por. F. Idzikowski, *Geschichte der Stadt Oppeln*.

²⁴ Por. rysunek Wenera z r. 1750.

²⁵ Wykaz ten zamieszcza F. Idzikowski, l. c., 203—204.

terowanym w domach prywatnych, 3.366. — Średnio na izbę wypadałoby co najmniej 2,7, a z wojskiem 3,2 osób. Z braku dokładnych danych

Podział 80 domów według ilości izb z r. 1739

Budynki	Ilość	%	Budynki	Ilość	%
Razem	80	100	4-roizbowe	8	10,0
1-noizbowe.	12	15,0	5-cio „	6	7,5
2-u „	35	41,5	6-cio „	6	7,5
3-y „	13	16,2	7-mio „	2	2,5

co do ilości izb w dalszych badaniach warunków mieszkaniowych opierać się musimy na ilości budynków. W poniższej tabeli zestawiono domy ulicami według wartości oraz według przypadających na nie ilości gospodarstw domowych i mieszkańców bez „stanu wojskowego“.

Tabela I

Średnia wartość domów. Średnia ilość mieszkańców i gospodarstw domowych według ulic

Nazwa ulicy	Ilość domów mieszk.	Średnia wartość domów w tal.	Średnio na 1 dom mieszkańców	Średnio na 1 dom gospodarstw domowych
Ogółem	340	351	8.0	2.1
Śródmieście razem	197	375	8.1	2.0
Rynek	48	464	8.4	1.9
Odrzańska	32	340	8.1	1.7
Farna	19	295	10.5	2.5
Gosławicka	18	361	10.2	1.9
Plac Garncarski	16	370	6.4	2.6
Żydowska	14	326	7.5	1.5
Groszowicka	27	381	6.5	1.8
Słodowa	5	390	10.0	1.7
Szpitalna	9	376	8.7	2.1
Kramy przy ratuszu	11	284	4.9	1.6
Przedmieścia razem	143	312	8.0	2.3
Brama Zamkowa	10	} 510	5.2	1.2
Ostrówek	13		8.1	3.0
Odrzańskie	27	298	8.4	2.1
Gosławickie	52	318	7.0	2.0
Groszowickie	41	313	9.5	2.9

Największe, najdroższe i najbardziej uprzywilejowane domy stały w blokach położonych najbliżej rynku. Równocześnie na te domy przypada stosunkowo niska przeciętna ilość mieszkańców i gospodarstw domowych. Największe zagęszczenie panowało na peryferiach śródmieścia i na przedmieściach, gdzie stały najmniejsze i najtańsze domy. Średnio na dom w mieście wypadało 8,0 mieszkańców oraz 2,1 gospodarstw domowych, z wojskiem zaś 9,5 mieszkańców na dom. Średnia ta jest nieco wyższa niż we wszystkich miastach śląskich, która wynosiła 7,7.

Gospodarstwa domowe podzieliliśmy według wielkości i typów osobno dla posesjonatów i komorników. Ponad 30% komorników a tylko 5,3% posesjonatów żyło w gospodarstwach najmniejszych (1 i 2-osobowe). Dla posesjonatów typowe są gospodarstwa od 4—6 osób, licząc wraz z służbą domową i czeladzią. Z punktu widzenia typu gospodarstwa (posiadanie służby i czeladzi) zachodziły duże różnice między śródmieściem a przedmieściami oraz między posesjonatami i komornikami.

Tabela II

Gospodarstwa domowe według posiadania służby i czeladzi oraz według liczby osób w gospodarstwie (bez gospodarstw zakładowych)

	Razem	Gospodarstwa o liczbie osób											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12 i więcej
Ogółem	737	110	178	105	117	78	66	28	30	8	5	8	4
bez służby i czeladzi	506	110	164	81	76	38	22	12	3	—	—	—	—
ze służbą bez czeladzi	108	—	10	18	24	21	16	5	8	4	1	1	—
z czeladzią bez służby	47	—	4	4	9	13	7	7	2	—	1	—	—
ze służbą i czeladzią	76	—	—	2	8	6	21	4	17	4	3	7	4
		w tym posesjonaci											
Ogółem	269	9	28	36	45	47	40	19	21	8	5	7	4
bez służby i czeladzi	96	9	20	20	18	15	7	6	1	—	—	—	—
ze służbą bez czeladzi	71	—	4	11	13	14	13	4	6	4	1	1	—
z czeladzią bez służby	40	—	4	4	8	12	4	6	1	—	1	—	—
ze służbą i czeladzią	62	—	—	1	6	6	16	3	13	4	3	6	4

Tabele te rzucają nieco światła na podział społeczny badanej ludności oraz na warunki życia różnych odłamów ludności.

Największy odłam mieszkańców miasta tworzą ludzie nie zatrudniający się najemnych (51% ogółu). Są to głównie komornicy, a zarazem mieszkańcy przedmieść. Żyli oni w małych gospodarstwach (średnio 2,7 osób na gospodarstwo domowe), przy czym najczęściej były to gospodarstwa osób samotnych lub małżeństw bezdzietnych. Mieszkali oni na ogół

w ciężkich warunkach, bądź w miejskich oficynach, bądź w ciasnych domach na przedmieściach, po kilka rodzin w jednym domu, często i w jednej izbie.

W odsetkach podział według typu gospodarstw domowych przedstawia się następująco:

	Ogółem		Śródmieśc.		Przedmieś.		Posesjon.		Komornicy	
	gosp. dom. %	śred. wielkość gosp. dom.	gosp. dom. %	śred. wielkość gosp. dom.	gosp. dom. %	śred. wielkość gosp. dom.	gosp. dom. %	śred. wielkość gosp. dom.	gosp. dom. %	śred. wielkość gosp. dom.
Razem	100,0	3,7	100,0	3,9	100,0	3,0	100,0	5,1	100,0	2,7
bez służby i czel.	68,7	2,8	53,8	2,5	87,1	3,0	35,7	3,6	87,6	2,5
ze służbą bez czel.	14,6	4,8	21,6	4,0	6,3	4,3	26,4	5,2	7,8	4,3
z czeladzią bez służ.	6,4	5,0	9,2	4,9	3,0	5,6	14,9	4,9	1,5	6,0
ze służbą i czeladz.	10,3	7,2	15,4	7,4	3,6	7,1	23,0	7,3	3,0	5,7

Zamożniejszy odłam ludności (31,0%) to ludzie zatrudniający czeladź lub służbę. Do tej warstwy należą głównie posesjonaci miejscy, skupieni w śródmieściu. Średnia wielkość gospodarstw domowych w tej warstwie wynosiła 5,9 osób, licząc z czeladzią i służbą, która tworzyła 36% ogółu członków tego typu gospodarstw. Rodziny posesjonatów mieszkaly wygodniej niż komornicy, zajmując we własnych domach najlepsze pomieszczenia.

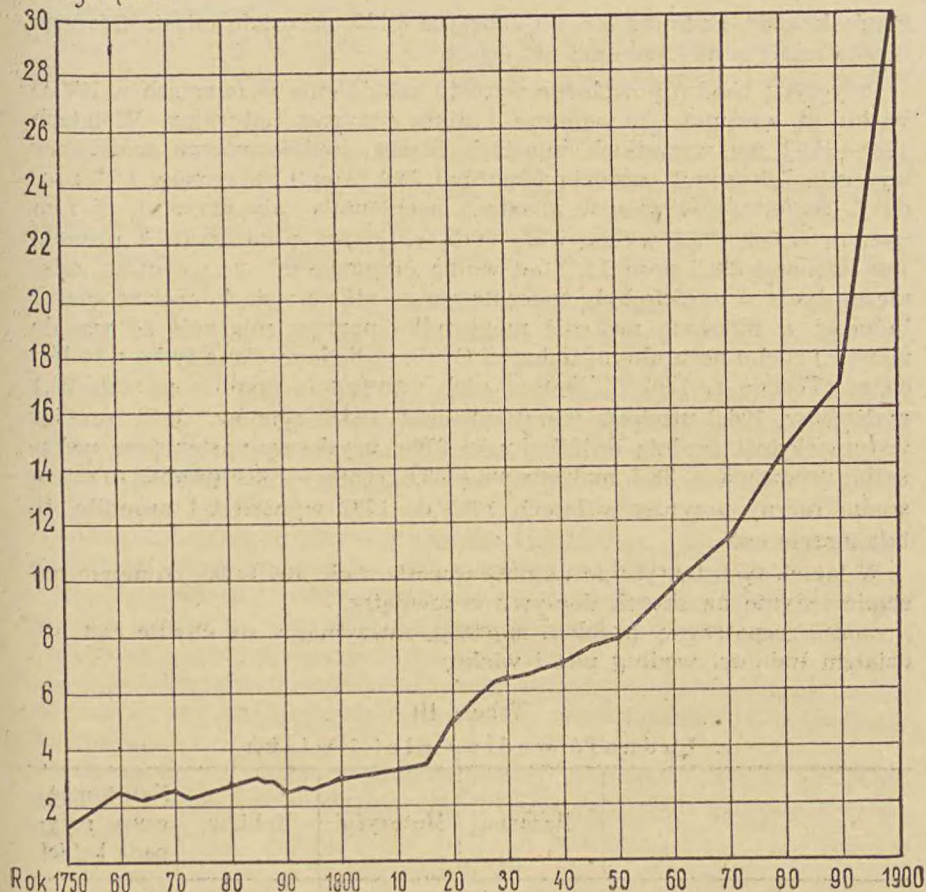
Służba i czeladź (około 18% ogółu) — nie tworzyła własnych rodzin, żyjąc kątem u swych pracodawców w okresie zdolności do pracy. W spisie nie natrafiłem ani na jeden wypadek wspólnego zamieszkiwania z pracodawcą służącej z mężem, czy z dzieckiem, lub czeladnika, czy parobka z rodziną. Natomiast wśród komorników, szczególnie na przedmieściach, często się spotyka kobiety samotne z dziećmi. Stąd można wnioskować, że celibat był warunkiem otrzymania pracy i mieszkania u pracodawcy dla służby i czeladzi.

RUCH NATURALNY I MIGRACJE

Od r. 1746 posiadamy dane o ilości ludności Opola na podstawie corocznie sporządzanych rejestrów dusz²⁶. Wcześniejsze rejestry nie obejmowały całej ludności. Porównując dane z kolejnych lat trafiamy na zagadki, które trudno inaczej wytlumaczyć jak niedokładnością spisu.

²⁶ W Archiwum Miejskim w Opolu zachowały się prawie wszystkie zesumowania ludności od r. 1746, natomiast tylko kilka imiennych spisów.

mieszkańcy
w tysiącach

Oto np. w r. 1752 zanotowano nagły wzrost o 600 ludzi, tj. o 30% więcej niż w poprzednim roku. W latach następnych wyniki są coraz dokładniejsze. Instrukcje władz domagały się, aby każdorazowy wzrost czy ubytek ludności był odpowiednio uzasadniony. Często jednak wyjaśnienia są bardzo naiwne. Np. w r. 1765 zaznaczono „15 osób mniej z powodu wyjazdu biskupa“. Inne brzmią prawdopodobnie, jak np. spadek ludności po r. 1770 tłumaczą epidemią, ucieczką na wieś i zwalnianiem czeladników z powodu unieruchomienia warsztatów tkackich. Spotyka się też uzasadnienie wzrostu liczby ludności jako skutek sporządzenia dokładniejszego spisu.

Zgodnie z urzędowymi ujęciami ludność Opola bez wojska rozwijała się w następujący sposób: do r. 1755 około 2.000, w r. 1802 ponad 3.000, w r. 1816 — 4.000, w r. 1821 — 5.000, w r. 1828 — 6.000 i w r. 1842 — 7.000.

W r. 1787 Opole liczyło 2.819 mieszkańców, a wraz ze „stanem wojskowym“ 3.366. W tym samym czasie Nysa liczyła 5.863 ludności cywilnej,

Prudnik 3.398, Racibórz 3.272, Głubczyce 3.123, pozostałe miasta Górnego Śląska miały mniej ludności niż Opole²⁷.

Przyczyną bardzo powolnego wzrostu zaludnienia w miastach w XVIII wieku są warunki ekonomiczne i nikły przyrost naturalny. W latach 1783—1792 we wszystkich miastach Śląska średnia roczna małżeństw wynosiła 7,6 promil., urodzin (chrztów) 35,0 promil., a zgonów 35,2 promil.²⁸. Śmiertelność więc w miastach pochłaniała cały przyrost. W tym samym czasie wieś wykazywała stałą przewagę urodzeń (39,3 promil.) nad zgonami (29,8 promil.). Stąd wolno przypuszczać, że warunki higieniczne życia w mieście były znacznie gorsze niż na wsiach, oraz że wzrost ludności w miastach nastąpić mógł tylko poprzez migrację ze wsi do miast. O ruchu naturalnym ludności Opola posiadamy dane tylko z 10 lat: od r. 1773 do r. 1782²⁹. Według nich przypadało średnio na rok 23,4 małżeństw, 106,6 urodzeń (chrztów) oraz 105,4 zgonów. Jeśli przyjąć w tym okresie średnią ilość ludności 2700, uzyskamy następujące wskaźniki: urodzenia — 39,4, małżeństwa — 8,6, zgony — 39,0 promil. A zatem średni roczny przyrost w latach 1773 do 1782 wynosił 0,4 promille, tj. kilkanaście osób.

W latach tych faktycznie ludność wzrosła o ok. 400 ludzi, co mogło nastąpić jedynie na skutek dopływu z zewnątrz.

Zanim rozpatrzymy problem migracji, zatrzymamy się chwilę nad podziałem ludności według płci i wieku:

Tabela III
Ludność według płci i wieku

	Razem	Mężczyźni	Kobiety	Na 1000 mężczyzn przypada kobiet
Ogółem	3.366	1.721	1.645	955
bez wojska w służbie czynnej ³⁰	3.116	1.471	1.645	1.118
bez „stanu wojskowego”	2.819	1.372	1.447	1.055
powyżej 14 lat	2.007	891	1.116	1.252
poniżej 14 lat	812	481	331	627

²⁷ Według Tabeli historycznej Śląska z r. 1787.

²⁸ Obliczono na podstawie odrębnych notatek zamieszczonych na egzemplarzu Tabeli historycznej Śląska z r. 1787.

²⁹ Por. Zimmernann, Beiträge, t. III s. 53.

³⁰ Często urzędowe dane o ludności miast z XVIII w. obejmują ludność bez żołnierzy w służbie czynnej z doliczeniem żon i służby żołnierzy. Spotyka się również stany ludności bez wojska, z rodzinami i służbą. Jeśli się zawczasu nie wyjaśni, czy dana suma ludności obejmuje stan wojskowy, czy też nie, można dojść do fałszywych wniosków przy porównywaniu stosunku procentowego płci.

Charakterystyczna jest bardzo znaczna przewaga kobiet w grupie powyżej 14 lat. Jest to wynik specjalnej „polityki populacyjnej” posesjonatów miejskich w okresie feudalnym. Mianowicie przewagę kobiet

Ludność (bez „stanu wojskowego”) według wieku

	Razem	Poniżej 14 lat	Razem %	Poniżej 14 lat %
Ogółem	2.819	812	100.0	29.1
mężczyźni	1.572	481	100,0	35,0
kobiety	1.447	331	100,0	22,8

w grupie powyżej 14 lat tworzą dziewczęta sprowadzone do pracy przeważnie ze wsi. W r. 1787 takich dziewcząt było 235, co stanowiło 21% kobiet w tej grupie wieku. Bez służby i czeladzi w grupie poniżej 14 lat wypada na 1000 mężczyzn 827 kobiet, w grupie zaś powyżej 14 lat — 1.214.

W mieście feudalnym znaczny odłam ludności (a więc czeladnicy, terminatorzy, parobcy i służące) zmuszony był do życia w celibacie.

Założenie własnej rodziny było pewnego rodzaju przywilejem warstw posiadających. Komornicy znów ograniczeni byli w rozroście rodziny warunkami ekonomicznymi i mieszkaniowymi.

W tym utrudnieniu zakładania rodzin warstw nie posiadających można się dopatrywać jednej z ważniejszych przyczyn stabilizacji ludności miast feudalnych.

Uszeregowanie rodzin według wielkości podziałem na rodziny posesjonatów i komorników daje podobny obraz jak tabela gospodarstw domowych.

Tabela IV
Rodziny według ilości członków (bez osób samotnych)

Ilość członków	Razem rodzin	Posesjonaci	Komornicy
Ogółem	589	239	350
2	202	55	147
3	121	52	69
4	123	51	72
5	65	33	32
6	42	24	18
7	26	17	9
8	9	6	3
9	1	1	—

Najmniejsze rodziny (2-osobowe) stanowiły 42% wszystkich rodzin komorników, podczas gdy u posesjonatów tylko 23%. Średnia wielkość rodziny komornika wynosiła 3,3 osób, podczas gdy posesjonata 4,0 osoby. Średnia wspólna — 3,5.

Pomijając na razie rozwarstwienie społeczne ludności, wszystkich mieszkańców miasta podzielić można na kilka kategorii z punktu widzenia trwałości osadnictwa i migracji.

Najbardziej zasiedlała grupę stanowili posesjonaci, właściciele nieruchomości. Byli to głównie rzemieślnicy cechowi, kupcy i część urzędników. Wszyscy posiadali prawo miejskie, własność zaś wiązała ich trwale z miastem. W latach 1777—1787 wyjechały z miasta tylko 3 rodziny posesjonatów, podczas gdy spośród nieposesjonatów, posiadających prawo miejskie, opuściło Opole 23 rodziny. Posesjonaci wraz z rodzinami liczyli około 35% mieszkańców miasta.

Wśród ludzi nie posiadających własności nieruchomości wyróżnić można dwie grupy ludności. Jedną to przebywający czasowo w mieście ruchliwy element drobnych rzemieślników, czeladników i terminatorów. Przenosili się oni z miasta do miasta poszukując pracy i nauki. Ta przepływowa ludność miejska liczyła około 25% mieszkańców Opola. Drugą grupę tworzyła ludność napływająca ze wsi, skupiająca się prawie wyłącznie w warstwie wyrobników i służby.

O ludności wiejskiej napływającej do miasta posiadamy tylko częściowe informacje. Głównym źródłem jest spis poddanych urodzonych we wsiach królewskich przebywających na terenie Opola w r. 1782. W roku tym wykazano 457 osób zobowiązanych do złożenia opłaty za zezwolenie na pobyt poza wsią (tzw. Schutzgeld). Załączona mapka (por. plan 8) pokazuje, że najwięcej osób przesiedlało się ze wsi położonych w najbliższej okolicy miasta na wschodnim brzegu Odry. Całą ludność wiejską przebywającą w mieście szacujemy na 25%.

Osobną kategorię osadniczą tworzył stan wojskowy. Żołnierze, służąc przez 20 lat, zakładali często własne rodziny, byli zaś zakwaterowani w prywatnych domach mieszczkańskich. W r. 1787 „stan wojskowy“ liczył 540 osób (ok. 15% ogółu), w tym 250 żołnierzy, resztę zaś stanowiły rodziny i zatrudniona u nich służba.

Zatem tylko jedną trzecią część ludności traktować można jako silnie związaną z miastem, reszta zaś to ludność migrująca z miasta do miasta i napływająca ze wsi.

STRUKTURA ZAWODOWA

Odtworzenie dokładnego podziału zawodowego ludności na podstawie rejestru dusz napotyka trudności. Prawie przy każdym nazwisku głowy gospodarstwa domowego podano zawód lub źródło utrzymania, lecz nie zawsze określenia te są dokładne. W wielu wypadkach poprze-

stano na takich, jak np. „wdowa“, „wyrobnik“, „kobieta domowa“ itp. Pewną ilość takich ogólników udało się zredukować przez odszukanie w rejestrach wcześniejszych lub późniejszych (z r. 1786 i 1788) dokładniejszego określenia zajęć zarobkowych danej osoby. Np. niektóre osoby oznaczone w rej. 1787 jako wdowy zaliczono na podstawie rej. 1786 lub 1788 do prądek, szwaczek, kucharek itd., podobnie niektórych wyrobników — do szyprów, pasterzy, posłańców itp. Źródła również nie pozwalają określić zajęć starszych członków rodziny oraz parobków i dziełek (Knechte, Mägde). O tych ostatnich wiemy tylko, że mieszkali razem z pracodawcą i zatrudnieni byli po części w gospodarstwie domowym, po części w warsztacie. W tym okresie zdarzało się coraz częściej, że rzemieślnicy zatrudniali członków swej rodziny jak i służbę w swych warsztatach na miejsce czeladników. Oto np. w spisie tkaczy z 1764 r.³¹ jedną trzecią część zatrudnionych u majstrów tkackich stanowiły córki i dziewczęta. Większe ilości dziewcząt i chłopców zatrudniali mieszczaństwo posiadający folwarki na przedmieściach lub hodujący bydło i trzodę.

W drugostronnej tabeli podziału zawodowego zachowaliśmy kolejność rubryk spisowych (gospodarze, członkowie rodziny, służba, czeladź), układając poszczególne rodzaje pracy w gałęzie i działy stosowane we współczesnych schematach struktury zawodowej.

Rolnictwo. W Opolu stosunkowo nieznaczny odsetek (4,5%) ludności trudnił się wyłącznie rolnictwem, hodowlą i rybactwem. W rzeczywistości ilość zatrudnionych w tych gałęziach była znacznie wyższa. Zapewne większość wyrobników, zamieszkałych na przedmieściach w gospodarstwach mieszczańskich, co najmniej sezonowo zatrudniona była w rolnictwie. Takich wyrobników naliczyć można ok. 170, wraz z rodzinami.

Rolnictwo również stanowiło zajęcie uboczne wielu rzemieślników, urzędników i duchownych, posiadających tzw. folwarki na przedmieściach. Folwarków takich było 23 oprócz dóbr kościelnych (archidiakona i minorytów). Należały one do urzędników (5), siodlarzy (4), szewców (4), rzeźników (3), garbarzy (2), mydlarza, powroźnika, gorzelnika, kotlarza i lekarza (po 1).

Ogólna powierzchnia ziemi użytkowanej rolniczo wynosiła około 3.000 morgów magdeburskich.

Właściciele domów mieli prawo tuczenia świń w celach handlowych. Ogółem w r. 1787 hodowano w Opolu 133 konie, 54 woły, 293 krowy, 534 owce, 31 cieląt, 342 świny. W obrębie murów trzymano głównie konie i świny, na przedmieściach zaś bydło i owce. Najwięcej koni i bydła znajdujemy w majątkach kościelnych (17 koni, 12 wołów, 34 krowy, około 500 owiec). W śródmieściu największe ilości świń hodowali szewcy: 13 hodowców — 53 świny; 8 piekarzy — 32 świny, 7 rzeźników — 17 świń, 1 cieśla aż 14 świń. Większość hodowców świń to osoby zajmujące się zarazem gorzelnictwem, gdyż świny tuczono na wywarze gorzelnianym.

Również do zajęć ubocznych, nie zanotowanych w spisie, należało pszczelarstwo. W Opolu w r. 1787 naliczono 540 uli³² należących do 27 pszczelarzy.

³¹ „Tabela tkackiego cechu“, napisana w języku polskim, załączona została do Tabeli historycznej z r. 1764, A. M. O., A. A., 1519, Die jährlichen historischen Tabellen.

Tabela V
Podział zawodowy ludności — Opole w r. 1787

Rodzaje, gałęzie i działy	Głowy gospod. domowych		Członkowie rodziny						Czeladnicy	Parobcy	Terminatorzy	Służące	Razem
			wyżej 14 l.		niżej 14 l.		razem						
			m.	k.	m.	k.							
Ogółem (z wojskiem)	886	178	—	—	—	—	1777	105	93	80	247	3366	
„ (bez stanu wojsk.)	636	178	88	681	381	377	1527	105	62	80	231	2819	
<i>I. Rolnictwo, ogrodnictwo, rybołówstwo, hodowla</i>	26	—	6	33	21	21	81	—	7	1	11	126	
dzierzawca	3	—	—	3	3	1	7	—	3	—	3	16	
właściciel folwarku	1	—	1	1	1	—	3	—	3	—	3	10	
właściciel gosp. rolnego	4	—	3	5	4	5	17	—	1	—	1	23	
ogrodnik	3	—	—	6	1	2	9	—	—	—	2	14	
rybak	8	—	2	11	6	3	22	—	—	1	—	31	
hodowca jedwabników	1	—	—	1	1	3	5	—	—	—	—	6	
owczarz	5	—	—	5	4	5	14	—	—	—	2	21	
pastuch	1	—	—	1	1	2	4	—	—	—	—	5	
<i>II. Przemysł przetwórczy</i>	290	45	53	364	217	222	856	100	21	56	130	1498	
1. mineralny	15	—	2	16	6	5	29	5	1	1	5	54	
ceglarz	1	—	1	2	2	1	6	—	1	—	1	9	
garnciarz	10	—	—	12	3	3	18	5	—	1	4	38	
wapniarz	2	—	1	2	1	1	5	—	—	—	—	7	
2. metalowy i precyzyjny	19	—	5	24	13	14	56	10	—	5	7	97	
blacharz	1	—	1	1	1	2	5	1	—	—	1	8	
hutnik ³³	1	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	3	
kotlarz	2	—	1	2	—	1	4	1	—	—	2	9	
kowal	5	—	2	9	4	4	19	4	—	1	—	29	
łożownik	1	—	—	2	—	1	3	—	—	—	—	4	
ostróżnik	1	—	—	1	—	2	3	—	—	—	1	5	
rusznikarz	2	—	—	1	1	—	2	—	—	2	2	8	
szlifiarz	1	—	—	1	2	3	4	1	—	—	—	6	
ślusarz	4	—	1	6	1	1	14	3	—	1	1	23	
zegarmistrz	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	
3. chemiczny	7	—	1	12	12	5	30	1	2	1	8	49	
mydlarz	7	—	1	12	12	5	30	1	2	1	8	49	
4. włókienniczy	67	28	16	90	37	48	191	18	1	8	12	325	
dziewarz	1	2	—	1	—	—	1	—	—	—	—	4	
farbiarz	1	—	—	1	2	1	4	—	—	—	1	6	
pończoszniczek	3	—	—	4	2	—	6	—	—	—	1	10	
powroźnik	6	—	2	8	2	5	17	—	—	1	4	28	
przędki	—	24	—	1	2	1	4	—	1	—	—	29	
sukiennik	1	—	—	3	—	—	3	—	—	—	—	4	
tkacz fabryczny	3	—	—	2	3	5	10	2	—	1	1	17	
„ lnu	52	2	14	70	26	36	146	16	—	6	5	227	

Rodzaje, gałęzie i działy	Głowy gospod. domowych		Członkowie rodziny				razem	Czeladnicy	Parobcy	Terminatorzy	Służące	Razem
			wyżej 14 l.		niżej 14 l.							
			m.	k.	m.	k.						
5. papierniczy	1	—	—	1	1	3	5	—	—	—	—	6
introrigator	1	—	—	1	1	3	5	—	—	—	—	6
6. skórzany	15	1	3	17	20	12	52	8	4	3	12	95
białoskórnik	1	—	—	1	—	2	3	—	—	—	—	4
czerwonoskórnik	3	—	1	4	6	5	16	5	2	2	6	34
garbarz-fabrykant	1	—	1	3	2	1	7	—	1	—	1	10
kurdybanik	1	—	1	1	3	—	5	—	—	—	—	6
paśnik	1	—	—	1	—	1	2	—	—	—	1	4
rymarz	3	—	—	2	3	1	6	—	—	—	—	9
siodlarz	5	1	—	5	6	2	13	3	1	1	4	28
7. drzewny	16	—	3	15	7	6	31	7	—	5	6	65
bednarz	5	—	1	6	1	1	9	1	—	4	2	21
łodziarz	1	—	—	1	1	—	2	—	—	—	1	4
stelmach	3	—	2	3	2	2	9	3	—	1	—	16
stolarz	5	—	—	5	3	3	11	3	—	—	2	21
tokarz	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
8. spożywczy	45	3	9	66	27	34	136	15	7	7	39	252
browarnik	2	—	1	3	2	2	8	1	—	—	1	12
pomocnik brow.	6	—	—	7	2	6	15	—	—	—	—	21
gorzelnik	1	3	—	3	—	2	5	—	—	—	6	15
młynarz	2	—	—	3	4	2	9	5	—	2	2	20
palacz kawy	2	—	—	5	—	2	7	—	—	—	—	9
piekarz	11	—	2	16	7	9	34	3	—	—	12	60
piernikarz	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	2	4
rzeźnik	20	—	6	28	12	11	57	6	7	5	16	111
9. odzieżowy	74	13	10	91	74	69	244	30	2	24	29	416
guzikarz	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
kapelusznik	3	—	—	3	4	2	9	1	—	3	1	17
„ słomiany	1	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	3
krawczyń (szwaczka)	—	12	—	3	2	3	8	—	—	—	—	20
krawiec	21	—	2	25	17	16	60	9	—	3	2	95
kuśnierz	9	—	1	11	13	13	38	2	—	3	2	54
rękawicznik	5	—	2	5	8	4	19	4	—	2	2	32
szewc	34	1	5	42	30	31	108	14	2	13	21	193
10. budowlany	29	—	4	28	19	23	74	4	4	2	10	123
cieśla majster	4	—	—	5	3	3	11	4	2	1	4	26
„ czeladnik	3	—	—	3	2	2	7	—	—	—	—	10
murarz majster	15	—	4	15	11	14	44	—	2	1	4	66
„ czeladnik	3	—	—	2	2	1	5	—	—	—	—	8
szklarz	3	—	—	2	1	2	5	—	—	—	2	10
sztukator	1	—	—	1	—	1	2	—	—	—	—	3

Rodzaje, gałęzie i działy	Głowy gospod. domowych		Członkowie rodziny				Czeladnicy	Parobcy	Terminatorzy	Służące	Razem	
			wyżej 14 l.		niżej 14 l.							razem
			m.	k.	m.	k.						
11. różny	4	—	4	1	3	8	2	—	—	2	16	
grzebiennik	2	—	2	1	3	6	2	—	—	1	11	
perukarz	2	—	2	—	—	2	—	—	—	1	5	
III. Wyrobnicy	82	—	3	89	51	43	186	—	—	—	268	
IV. Handel, komunikacja, przemysł gospodni	55	13	9	77	32	39	157	—	11	10	34	280
1. handel	17	12	5	29	8	11	53	—	4	7	21	114
handlarka domokrażna	—	5	2	1	—	3	6	—	—	—	—	11
handlarz	1	3	—	3	1	1	5	—	—	—	—	9
„ drzewem	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2
„ kawą	1	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	4
„ mąką	—	1	1	1	—	—	2	—	—	—	—	3
„ żelazem	1	—	—	2	—	1	3	—	1	1	2	8
kredytor	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	3
kramarz	9	2	2	14	6	3	25	—	2	6	17	61
krupiarz	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
makler	1	—	—	3	—	—	3	—	—	—	—	4
subiekt	2	—	—	2	1	3	6	—	—	—	—	8
2. komunikacja	33	—	3	39	21	24	87	—	5	2	5	132
pocztmistrz	1	—	—	2	2	—	4	—	4	2	3	14
posłaniec	5	—	—	5	—	—	5	—	—	—	—	10
przewoźnik (mąki)	1	—	1	2	—	—	3	—	1	—	—	6
szyper	24	—	2	28	16	22	68	—	—	—	1	93
woźnica	2	—	—	2	3	2	7	—	—	—	—	9
3. przemysł gospodni	5	1	1	9	3	4	17	—	2	1	8	34
karczmarz	3	—	—	5	3	4	12	—	2	1	5	23
oberżysta	2	1	1	4	—	—	5	—	—	—	3	11
V. Usługi	9	19	1	9	4	7	21	2	2	3	9	65
dozorecy domów, posłu- gaczki	1	11	—	—	3	1	4	—	—	—	—	16
grabarz	1	—	1	1	—	—	2	—	—	—	—	3
kamerdyner	2	—	—	2	1	3	6	—	—	—	—	8
kominiarz	1	—	—	1	—	—	1	2	—	3	1	8
kucharka	—	6	—	1	—	1	2	—	—	—	1	9
kucharz	3	—	—	3	—	—	3	—	—	—	—	6
praczka	—	2	—	—	—	2	2	—	—	—	—	4
szufla domowa	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	9
stangret	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2

Rodzaje, gałęzie i działy	Głowy gospod. domowych		Członkowie rodziny					Cieladnicy	Parobcy	Terminatorzy	Służące	Razem
			wyżej 14 l.		niżej 14 l.		razem					
			m.	k.	m.	k.						
VI. Służba publiczna, szkol- nictwo, lecznictwo	103	2	12	81	32	26	151	3	19	9	42	329
1. Urzędnicy	29	—	6	36	12	13	67	1	8	1	25	131
aktuariusz	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2
budowniczy miejski	2	—	—	1	—	—	1	—	—	1	2	6
dyrektor miasta	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	4
inspektor akcyz	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	2
„ słoju	1	—	1	2	2	1	6	—	—	—	1	8
justycjariusz	4	—	1	4	3	2	10	1	1	—	2	18
konsul	1	—	—	1	2	—	3	—	2	—	3	9
kontroler	2	—	1	2	—	2	5	—	—	—	1	8
„ solny	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2
lekarz okręgowy	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	2	4
pisarz	1	—	—	3	1	1	5	—	—	—	—	6
pisarz bramowy	4	—	2	8	—	4	14	—	—	—	2	20
poborca akcyz	1	—	—	1	2	1	4	—	—	—	2	7
poborca podatkowy	1	—	—	1	1	—	2	—	1	—	1	5
registrator	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	3
sekretarz urzędu leśnego	1	—	—	2	—	—	2	—	3	—	2	8
senator	2	—	—	4	1	2	7	—	—	—	3	12
skarbnik miejski	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	3
spedytor	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
żupnik solny	1	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	3
2. funkcjonariusze	18	—	2	18	9	5	34	1	—	3	3	59
dozorca więzienny	1	—	1	1	—	—	2	—	—	1	1	5
dozorca żebraków	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
dragon	3	—	—	3	1	2	6	—	—	—	1	10
kat	1	—	—	1	—	1	2	—	—	—	—	3
magazynier solny	2	—	1	3	—	—	4	—	—	—	—	6
strażnik	4	—	—	4	2	—	6	—	—	—	—	10
stróż nocny	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2
trębacz miejski	1	—	—	1	4	1	6	1	—	2	1	11
woźny	4	—	—	4	2	1	7	—	—	—	—	11
3. Szkolnictwo, kościoły	45	—	1	15	7	1	24	—	10	3	9	91
nauczyciel	2	—	—	4	—	1	5	—	—	—	2	9
profesor koleg.	7	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	9
szkolnik żyd.	1	—	—	3	4	—	7	—	—	—	—	8
duchowni	27	—	—	1	—	—	1	—	8	3	7	46
dzwonnik	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2
kantor	3	—	—	2	2	—	4	—	—	—	—	7
ministrant	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
muzyk	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	2
organista	1	—	1	3	1	—	5	—	—	—	—	6
zakrystian	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1

Rodzaje, gałęzie i działy	głowy gospod. domowych		członkowie rodziny						czeladnicy	parobcy	terminatorzy	służące	razem
			wyżej 14 l.		niżej 14 l.		razem						
			m.	k.	m.	k.							
4. lecznictwo	11	2	3	12	4	7	26	1	1	2	5	48	
akuszerka	1	2	1	1	—	—	2	—	—	—	1	6	
aptekarz	2	—	—	2	1	3	6	1	—	—	—	9	
cyrulik	6	—	2	6	3	2	13	—	1	2	3	25	
lekarz	1	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	3	
pielegniarz	1	—	—	2	—	2	4	—	—	—	—	5	
<i>VII. Bez pracy zawodowej</i>	71	99	4	28	24	19	75	—	2	1	5	253	
emeryt	4	—	—	1	—	—	1	—	—	—	2	7	
inwalida	2	—	—	2	—	2	4	—	—	—	—	6	
podopieczni	4	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	
student	54	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	55	
wdowy, właścicielki do- mów	—	14	2	6	4	1	13	—	—	—	1	28	
wdowy, starcy	1	34	2	13	7	6	28	—	—	—	1	64	
żebrak	6	10	—	3	1	—	4	—	—	—	—	20	
nieokreślonego zawodu prostyutka	—	5	—	2	—	—	2	—	1	1	1	10	
	—	25	—	1	12	10	23	—	—	—	—	48	

I tu przeważali rzemieślnicy, największą zaś pasiekę posiadał wikary (90 uli). Charakterystyczną grupę zawodową związaną z eksploatacją rzeki stanowili rybacy. W kolejnych spisach ten sam człowiek figuruje raz pod określeniem „rybak“, drugi raz pod „szyper“ lub „flisak“. Można z tego wnioskować, że rybacy trudnili się również i flisactwem. Granica między tymi zawodami była płynna. Jedni i drudzy mieszkali w tej samej osadzie: Rybaki. Rejestr z r. 1787 wymienia 8 rybaków i 24 szyprów.

Rzemiosło. Połowa ludności Opola żyła z rzemiosła. Najliczniej reprezentowane były rzemiosła odzieżowe, włókiennicze i spożywcze. Wśród odzieżowców najliczniejszą grupę tworzyli szewcy: 34 majstrów i 23 czeladników. Również we wsiach powiatu opolskiego szewcy wybijają się na jedno z czołowych miejsc (37 majstrów). Szewcy sprzedawali obuwie w 32 ławkach. Obok cechowych szewców w Opolu był cały szereg pokątnych szewców (fuszerzy, partaczy), którzy rekrutowali się spośród żołnierzy. Wywoływało to ostre sprzeciw ze strony cechu³⁴.

³² Tylko w połowie tych uli były roje. A. M. O. Rep. 229, nr 1081 Bienenstand der Stadt Oppeln 1789—1809.

³³ W Opolu nie było huty żelaza. Ów hutnik mógł być zatrudniony w magazynie żelaza na Pasiece lub też być czasowo przebywającym w Opolu robotnikiem którejś z hut znajdujących się nad Małą Panwią.

³⁴ M. in. cech szewców w swych skargach stwierdza, że żołnierze-szewcy zatrudniają czeladników spośród urlopowanych żołnierzy i nie tylko reparują, lecz szyją buty nowe. A. M. O. III 231, Sachen des hiesigen Schuhmachermittels wegen der Fuscher und d. m. 1736—1803.

Włókiennictwo utrzymywało ponad 12% ludności miasta. Tkacze płótna tworzyli najliczniejszy cech w Opolu. Oto kilka danych z ostatniego etapu rozwoju tkactwa w Opolu:

r. 1764	—	45	majstrów,	10	czeladn.,	73	krosien
1771	—	37	„	13	„	79	„
1787	—	55	„	22	„	83	„

Różnica między ilością krosien a ilością majstrów i czeladników spowodowana była, jak wspomniano, zatrudnianiem członków rodzin (żony, córki) lub dziewcząt w tkactwie. Tkactwo przeżywało kryzys z powodu manufaktur oraz konkurencji tkaczy wiejskich (w powiecie opolskim było 136 tkaczy wiejskich).

W gałęzi spożywczej na czoło wysuwali się rzeźnicy. Trzymali oni prawem czynszu 20 jatek (w XVI w. było ich 28). Wśród rzeźników obowiązywała kolejność. Mianowicie co tydzień inny rzeźnik miał prawo uboju. Rzeźnicy, wysoko opodatkowani, ograniczeni do pewnych dni uboju, toczyli zacieklą walkę z konkurencją „fuszerów“, którzy nie płacąc podatków bili bydło na własną rękę³⁵. W następnych latach ilość rzeźników spadała (w r. 1811 do 10) pomimo wzrostu ludności w mieście.

Piekarze również posiadali przywilej sprzedaży pieczywa w 20 ławkach. Piekarstwo, jak się wydaje, było rzemiosłem najbardziej ustabilizowanym. Przez kilka wieków ilość majstrów waha się między 12 a 15, a od XIV w. nie zmienia się ilość ławek aż do zniesienia uprzywilejowanych miejsc sprzedaży w XIX w. Wszyscy piekarze posiadali własne domy w śródmieściu.

W dziale spożywczym rzemiosła liczba 4 gorzelników podanych w rej. 1787 nie odpowiada faktycznej liczbie osób trudniących się pędzeniem i wyszynkiem wódki. Przywilej ten przywiązany był do wszystkich domów w śródmieściu. Jak wynika z tabeli profesjonalistów z r. 1787³⁶, z przywileju gorzelniczego korzystało ok. 50 domów.

M. in. gorzelnictwem jako zajęciem ubocznym trudnili się: szewcy (9), rzeźnicy (6), mydlarze (4), piekarze (4), siodlarze (3), karczmarze (2) i in.

Rocznie przerabiano ok. 500 korcy ziarna na wódkę w 30 kotłach³⁷. Gorzelnicy ulokowali się w rynku i przy głównych ulicach, którymi przebiegał ruch tranzytowy przez miasto (por. pl. 7).

Handel. Przywilej kupiecki posiadało w Opolu 14 kramarzy. Ponadto Tab. Hist. 1787 wymienia 10 straganiarzy (Bäudler). Były to prawdopodobnie osoby w rej. 1787 wymienione jako handlarze.

W dawnej strukturze rzemiosła trudno ściśle oddzielać rzemiosło od handlu, gdyż większość rzemieślników prowadziła handel swymi wyrobami bądź w ławkach (szewcy, rzeźnicy, piekarze), bądź na targach. Targi odbywały się co tydzień, jarmarki — 4 do roku, targi na bydło i na wełnę po 2 razy w roku.

W komunikacji i transporcie zwraca uwagę dość znaczna ilość szyprow i flisaków. Mieli oni cech własny.

Do transportu można by również zaliczyć pomocników piwowarskich (Braubauer, Biertraeger), którzy rozwolili piwo do karczem miejskich.

Obok karczmarzy, wymienionych w spisie dodatkowo 2 urzędników prowadziło „traktiernie“ (nawet sam dyrektor miasta), a zapewne większość gorzelników w swych domach prowadziła wyszynk wódki.

³⁵ Por. A. Steinert, Geschichte der freien Fleischerinnung Opperl, Opole, 1927.

³⁶ Tabela historyczna Śląska 1787.

³⁷ Według desygnacji gorzelników z r. 1787 i Tabeli historycznej Śląska z r. 1787.

Usługi. W tabeli szczegółowej zawodów służba domowa jest rozdzielona między gałęzie pracy pracodawców. Poszliśmy tu za wzorem rejestrów dusz, nie mogąc dokładnie oddzielić służby od zajęć pomocniczych w produkcji. Wskutek tego dział usług uległ wielkiemu zmniejszeniu.

Wyrobnicy. Byli to robotnicy dniówkowi, wynajmujący się do prac rozmaitych. W rachunkach miejskich Opola można stwierdzić, że ci sami ludzie bądź rąbali drzewo i zwozili je do ratusza, bądź też porządkowali place i ulice, naprawiali tamy rzeczne, drogi, mosty oraz pomagali przy budowie i rozbiorce domów. Często wyrobnicy stawali do pracy ze swymi rodzinami. Przebieg dnia wyrobnika wynosiła 3—4 srebrnych groszy³⁸. Kobiety zarabiały połowę tego. Wyrobnicy tworzą raczej kategorię społeczną niż zawodową.

Czynni i bierni zawodowo. W podziale na czynnych i biernych zawodowo wyłączyliśmy niewątpliwą służbę domową, np. zatrudnioną u urzędników i duchownych i przenieśliśmy do działu usług. Natomiast w przemyśle przetwórczym pozostawiono służbę jako pracowników pośrednio związanych z procesem produkcji. Do czynnych zawodowo policzono za wzorem, przyjętym w polskiej statystyce zawodowej, ludzi bez określonego zawodu, jak emeryci, żebracy itp. Zaliczenie tych elementów znacznie podwyższyło odsetek zawodowo czynnych: z 39,8% na 44,3%.

Do biernych zawodowo policzono członków rodziny, o których zajęciach rejestr 1787 nie daje żadnych informacji. Bierni członkowie rodziny powyżej 14 lat stanowili 26,6% ogółu ludności, zaś poniżej 14 lat 29,1%. Przypuszczalnie należy, że znaczna część członków rodziny powyżej 14 lat pomagała w zajęciach zawodowych głowy rodziny, bądź też chodziła do pracy poza domem.

Tabela VI
Czynni i bierni zawodowo

	razem	czynni	bierni	razem o/o	czynni o/o	bierni o/o
Ogółem	2.819	1.251	1.268	1.000	44.3	55.7
Rolnictwo	126	45	81	100.0	35.7	64.3
Przemysł	1.378	516	862	100.0	37.4	62.6
Wyrobnicy	268	82	186	100.0	30.6	69.4
Handel, komunikacja	246	89	157	100.0	36.2	63.8
Usługi	297	276	21	100.0	92.9	7.1
Służba publiczna	259	114	145	100.0	44.0	56.0
Bez określonego zawodu	245	129	116	100.0	52.6	47.4

STRUKTURA SPOŁECZNA

Już dotychczasowe rozważania o warunkach mieszkaniowych, o wielkości i rodzaju gospodarstw domowych, wreszcie o strukturze zawodowej sygnalizowały, że mieszkańcy miasta w XVIII w. nie tworzą jakiejś jednolitej grupy społecznej, której członkowie żyją w jednakowych warunkach. Obecnie podejmujemy próbę analizy rozwarstwienia społecznego ludności, opierając się na dostępnych nam materiałach statystycznych. Dla wyodrębnienia warstw społecznych posłużyliśmy się następującymi kry-

³⁸ Silbergrosch = 1/30 talara.

teriami: przynależność stanowa (np. szlachta, duchowieństwo), posiadanie własnego warsztatu pracy, posiadanie domu, zatrudnianie sił najemnych, rodzaj zawodu oraz stanowisko w zawodzie.

Na podstawie tych kryteriów wyróżniono następujące warstwy:

Tabela VII

Warstwy społeczne.	Ilość osób	%
O ółem	2819	100,0
szlachta	16	0,6
duchowieństwo	35	1,2
urzędnicy wyżsi	47	1,7
urzędnicy niżsi i studenci	120	4,3
właściciele większych warsztatów produkcyjnych i handlowych	42	1,5
właściciele warsztatów zatrudniający powyżej 3 siły najemne	119	4,2
j. w. zatr. do 2 sił najemnych	570	20,2
j. w. nie zatrudniający sił najemnych	553	19,6
robotnicy	60	2,1
funkcjonariusze	98	3,5
wyrobnicy i chałupnicy	514	18,2
czeladnicy i terminatorzy	206	7,3
parobcy i dziewczki	289	10,3
zdeklasowani	150	5,3

Szlachta. W czasach pruskich nastąpiło zmniejszenie się szlacheckiego stanu posiadania w Opolu. Gdy jeszcze w początku XVIII w. szlachta miała kilkanaście tzw. wolnych domów (coś w rodzaju jurydyk), już w r. 1750 Werner na swym rysunku Opola zaznacza tylko 6, a w rej. 1787 znajdujemy tylko jeden. Szlachtę w mieście reprezentują okoliczni właściciele ziemscy (np. Schaffgotsch, Oderfeld, Prittwitz) przebywający w mieście w związku ze służbą publiczną lub kształceniem dzieci. Kilku szlachciców można było wykryć wśród urzędników (np. v. Biberstein pocztmistrz), dzierżawców majątków kościelnych (v. Taszowski) oraz wśród wojskowych.

Duchowieństwo rozpadało się na członków kolegiaty i zakonników. Sytuacja kanoników kolegiaty była wybitnie uprzywilejowana. Posiadali oni indywidualnie folwarki, domy, pobierali dziesięciny. Zakonnicy tylko w części pokrywali koszty utrzymania ze swych majątków i przedsiębiorstw, resztę zdobywając kwestą.

Urzędnicy zajmowali najważniejsze miejsce w hierarchii społecznej miasta. Społecznie wyżsi urzędnicy wywodzili się ze szlachty bądź ze stanu wojskowego. Wielu posiadało własne domy i folwarki. Warstwa urzędników pruskich weszła w rolę dawnego patrycjatu miejskiego, który w pierwszym okresie rządów pruskich na Śląsku został odsunięty od władzy w miastach.

Wśród kupców i rzemieślników wyróżnić można pierwszych zwiastunów kapitalizmu w Opolu. Byli to właściciele garbarni i zamożni kupcy.

„Fabrykanci“, jak ich wówczas nazywano, korzystali ze specjalnych przywilejów rządu pruskiego, zainteresowanego w rozwoju przemysłu. Do tej kategorii policzyliśmy rodzinę Beerów, Pinkusów, Rude'go.

Właściciele, zatrudniający ponad 3 siły najemne, stanowią drugą z kolei usytuowaną część mieszczaństwa. Kryterium 3 sił najemnych zostało sprawdzone innymi dostępnymi materiałami (wartość nieruchomości, dodatkowe zarobki, klasa przywileju piwowarskiego i in.).

Właściciele warsztatów, zatrudniający do 2 sił najemnych, reprezentują średnio zamożne mieszczaństwo. Warstwa ta grupowała się głównie w śródmieściu, gdzie stanowiła ponad 60% mieszkańców.

Samodzielni, nie zatrudniający sił najemnych, są to głównie zubożali rzemieślnicy, zgrupowani przeważnie na przedmieściach, gdzie stanowili około 27% ogółu mieszkańców.

Pozostałe warstwy to ludzie żyjący z pracy najemnej, nie posiadający ani własnych warsztatów, ani własnych domów. Ze względu na odmienną sytuację ekonomiczną i społeczną wyróżnić tu można kilka odłamów.

Czeladnicy i terminatorzy, choć należeli do pracowników wyzyskiwanych, posiadali pewne widoki na usamodzielnienie się. W okresie rozkładu feudalizmu czeladnicy częściej byli traktowani jako robotnicy, a nie jak dawniej „towarzy-sze“. Wielu do końca życia nie zostało pełnoprawnymi członkami cechu — majstrami.

Robotnicy fabryczni byli to majstrowie zatrudnieni w królewskich fabrykach (hodowca jedwabników, tkacze bawełny, dziewiarze). O ich sytuacji nie mamy na razie żadnych informacji. Przypuszczamy, że nie pracowali na własny rachunek.

Wyrobnicy przeważnie napływali ze wsi, podejmując się w mieście wszelkich prac nie wymagających większych kwalifikacji. Żeński odpowiednik wyrobników to kobiety do posług, jak praczki, sprzątaczkki, dozorcynie itp. W podobnej sytuacji znajdowały się prządki, trykotarki i szwaczki, pracujące za wynagrodzeniem. Były to przeważnie wdowy i samotne kobiety.

Parobcy i dziewczki nie mieli własnych rodzin, ani nie prowadzili odrębnych gospodarstw domowych, mieszkając u pracodawcy. Również ta warstwa rekrutowała się głównie z przybyszów ze wsi.

Ogółem najemni pracownicy fizyczni stanowili 41,4% ludności miasta (bez wojska).

Ostatnia warstwa to ludzie, którzy znaleźli się poza nawiasem życia gospodarczego, jak żebracy, starcy, samotne kobiety, prostytutki itp. Stanowili oni ponad 5% ludności.

ZAWÓD A WARSTWA SPOŁECZNA

Warstwy uprzywilejowane grupują się w służbie publicznej kościelnej, w szkolnictwie. W warstwach mieszczańskich na czoło wysuwają się kupcy, garbarze, siodlarze, mydlarze, kuśnierze, szewcy, piekarze, cieśle i część murarzy. W warstwie uboższych rzemieślników grupują się tkacze, krawcy, rybacy i inni.

Tabela VIII

	razem	rolnictwo i hodowl.	przemysł i rze- miosło	handel i komu- nikacja	służba publicz- na i zdro- wia	inne
Ogółem	2819	278	1624	295	310	312
szlachta	16	6	—	—	5	5
duchowieństwo	35	—	—	—	35	—
urzędnicy	167	—	—	—	111	56
fabrykanci i -kupcy	42	—	27	15	—	—
zatrudn. ponad 3 siły	119	—	99	20	—	—
„ poniżej 2 siły	570	18	506	32	14	—
nie zatrudniający	553	47	418	40	21	27
robotnicy	60	13	47	—	—	—
funkcjonariusze	98	—	—	—	82	16
wyrobnicy*	514	174	197	119	4	20
czeladnicy	206	1	178	18	9	—
służba domowa	289	19	152	46	19	—
zdeklasowani	150	—	—	—	—	150

WIELKOŚĆ GOSPODARSTWA DOMOWEGO I RODZINY
A WARSTWA SPOŁECZNA

Poniżej zestawiliśmy gospodarstwa domowe według warstw społecznych, aby silniej podkreślić różnice, jakie zachodziły między nimi.

Tabela IX

Gospodarstwa domowe według warstw społecznych

Warstwa	Ilość gosp. domowych	Średnia wielkość gosp. dom.	Na 1 gosp. dom. przypada średnio zatrudn. naj.		
			czeladzi	służby	razem
Szlachta	5	7.0	—	4.4	4.4
duchowieństwo	4	5.7	—	4.0	4.0
urzędnicy wyżsi	15	5.0	—	1.8	1.8
urzędnicy niżsi	19	4.1	—	0.6	0.6
właściciele większych warsztatów	7	11.0	3.0	4.9	7.9
właściciele zatrudnia- jący pow. 3 siły	28	7.6	1.3	2.0	3.3
właściciele zatrudnia- jący 1-2 sił	150	5.3	0.8	0.8	1.6
właściciele nie zatrud.	168	3.3	—	—	—
czeladnicy	6	4.0	—	—	—
wyrobnicy	231	2.4	—	—	—
robotnicy	14	4.3	—	—	—
funkcjonariusze	38	2.3	—	—	—
zdeklasowani	94	1.6	—	—	—

* Wyrobników zam. w gospodarstwach wiejskich na przedmieściach zaliczono tu do rolnictwa.

ze wsi, przebywających w mieście, w którym wszyscy przybyli ze wsi noszą polskie nazwiska i polskie zdrobnienia imion.

Według prowizorycznych obliczeń, wśród warstw uprzywilejowanych (szlachta, urzędnicy, duchowieństwo) ilość głów gospodarstw domowych, noszących nazwiska polskie (lecz nie imiona), nie przekracza 12%. W warstwach właścicieli warsztatów rzemieślniczych i handlowych — ok. 40%, podczas gdy wśród pracowników najemnych ponad 60% nazwisk, a zarazem imion posiada brzmienie polskie.

Z innych źródeł³⁹ wiemy, że w szkołach i kościołach używano w tym okresie częściej języka polskiego niż niemieckiego.

ZAKOŃCZENIE

Na zakończenie poczynić chciałbym kilka ogólniejszych uwag, które nasunęły się w związku z referowanym fragmentem badań. Przede wszystkim zaskoczony byłem niezwykle silnym konserwatyzmem cechującym miasto w okresie rozkładu feudalizmu. Wbrew moim zamiarom, aby ograniczyć się w czasie tylko do jednego roku, często musiałem się cofać o kilka wieków, aby zrozumieć trwające jeszcze w XVIII w. formy urbanistyczne, normy prawne i instytucje miejskie.

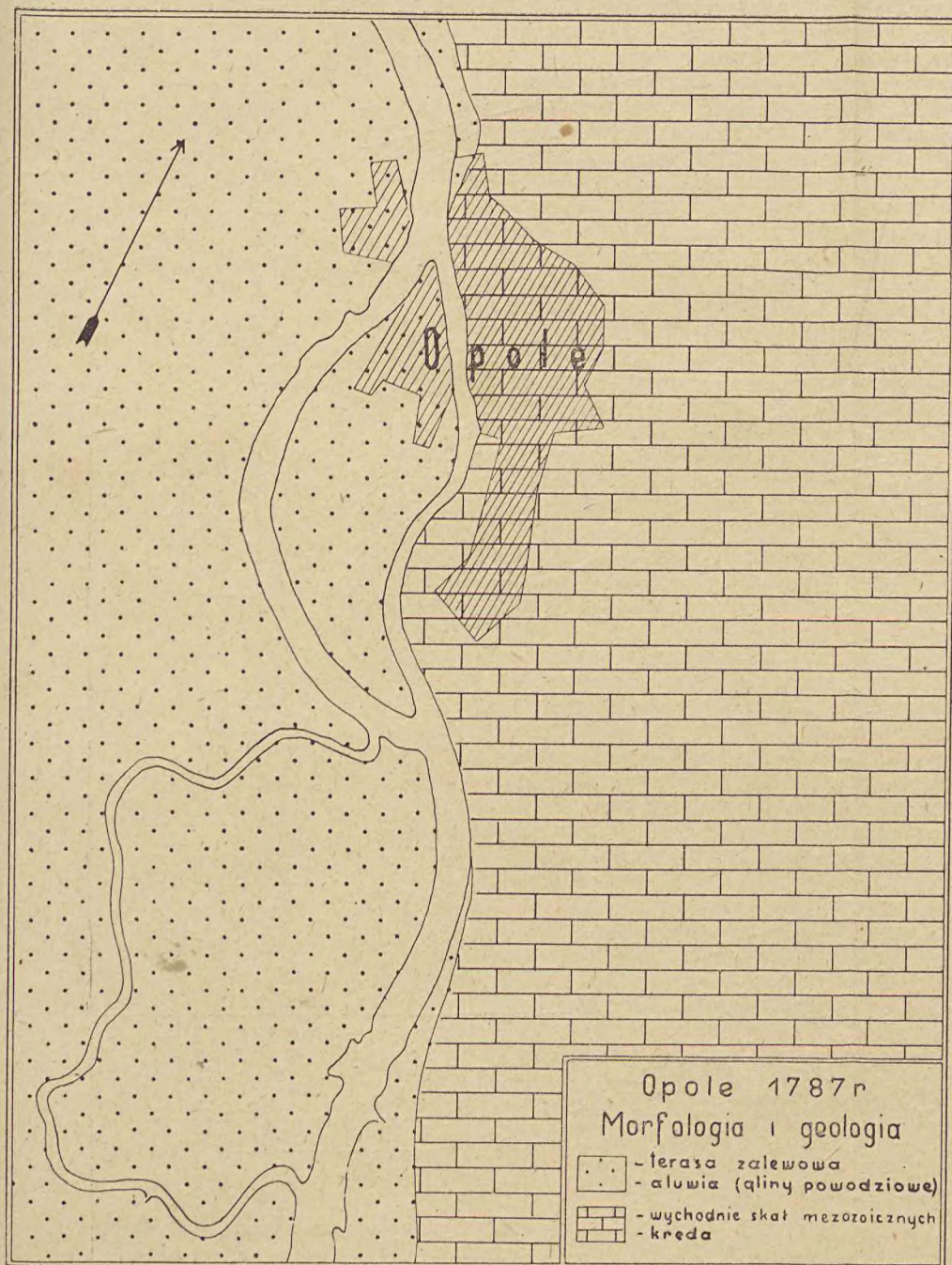
Rozplanowanie miasta w końcu XVIII w. zachowało prawie niezmienny kształt stolicy księstwa feudalnego z czasów lokacji miasta. Utrzymał się też w zasadzie podział przestrzeni w murach według własności i gruntów podmiejskich, w szczególności zaś zachowały swój stan posiadania instytucje kościelne, co nie pozostało bez wpływu na rozwój przestrzenny miasta. Niewiele zatarła się granica między miastem w murach a przedmieściami. Warto tu podkreślić coraz bardziej wsteczną rolę społeczną i gospodarczą murów miejskich w okresie schyłku feudalizmu. Mury straciły swój charakter obronny w XVII w. Mury w XVIII w. broniły już tylko starych przywilejów: oto tylko domy w obrębie murów posiadały przywilej piwowarski, pędzenia wódki, prowadzenia handlu i inne.

Równie trwałymi okazały się normy prawne, regulujące organizację życia społeczno-gospodarczego (ustrój cechowy, uprzywilejowane miejsca sprzedaży i i.).

Badania nad Opolem z r. 1787 dotyczą okresu, w którym feudalizm już od dawna występuje jako czynnik hamujący postęp. Zaznacza się to również w dziedzinie demografii. Rozwój biologiczny społeczeństwa miejskiego zostaje całkowicie zahamowany z jednej strony przez anomalie w strukturze demograficznej warstw nie posiadających, z drugiej zaś strony przez wielką śmiertelność — rezultat fatalnych warunków higienicznych.

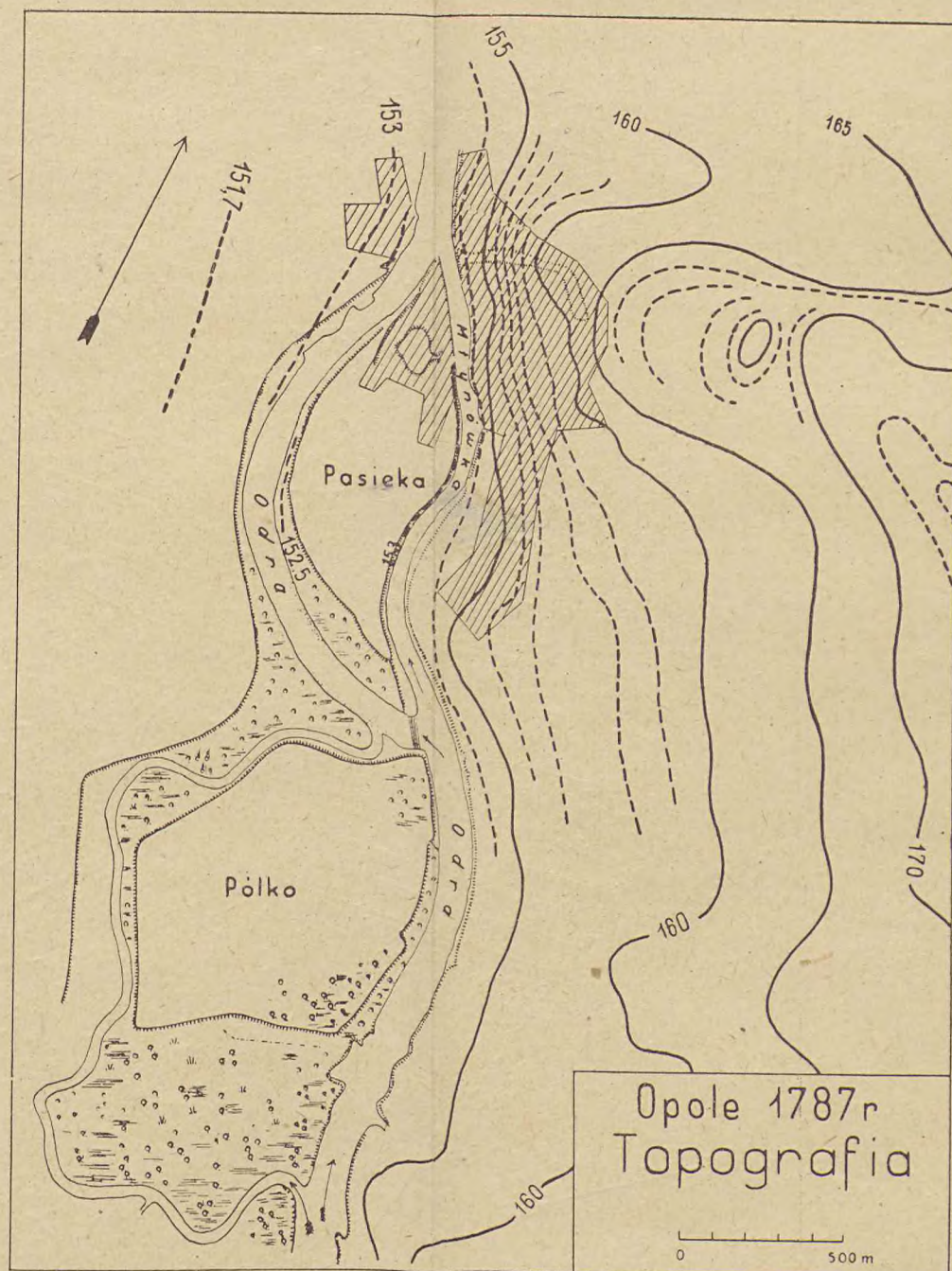
³⁹ H. Hoffmann, Die Jesuiten in Oppeln i F. Idzikowski, op. c.

Analiza struktury zawodowej i społecznej ujawnia zawiązki sił, które w niedługiej przyszłości miały rozsadzić przestarzałe formy. Wyłom w dawnym ustroju cechowym tworzyli pierwsi zwiastuni stosunków kapitalistycznych w Opolu: „fabrykanci skóry“ oraz robotnicy „fabryk królewskich“. Obok tego stwierdzić można silne zróżnicowanie drobnych wytwórców towarów, rzemieślników, z których znaczna część ubożeje i pod względem warunków życia i zarobkowania zbliża się do warstw żyjących z płacy roboczej. Nowe stosunki kapitalistyczne w końcu XVIII w. stają się widoczne tylko w niewielkim stopniu. Zmiany dróg handlowych i koniunktury gospodarczej zdegradowały Opole do roli miasta o niewielkim zasięgu i zahamowanego w swym rozwoju. Dopiero wiek XIX miał przynieść zasadnicze przeobrażenia starego miasta feudalnego. Zmiany te będą przedmiotem analizy w następnym etapie moich badań.

Plan 1

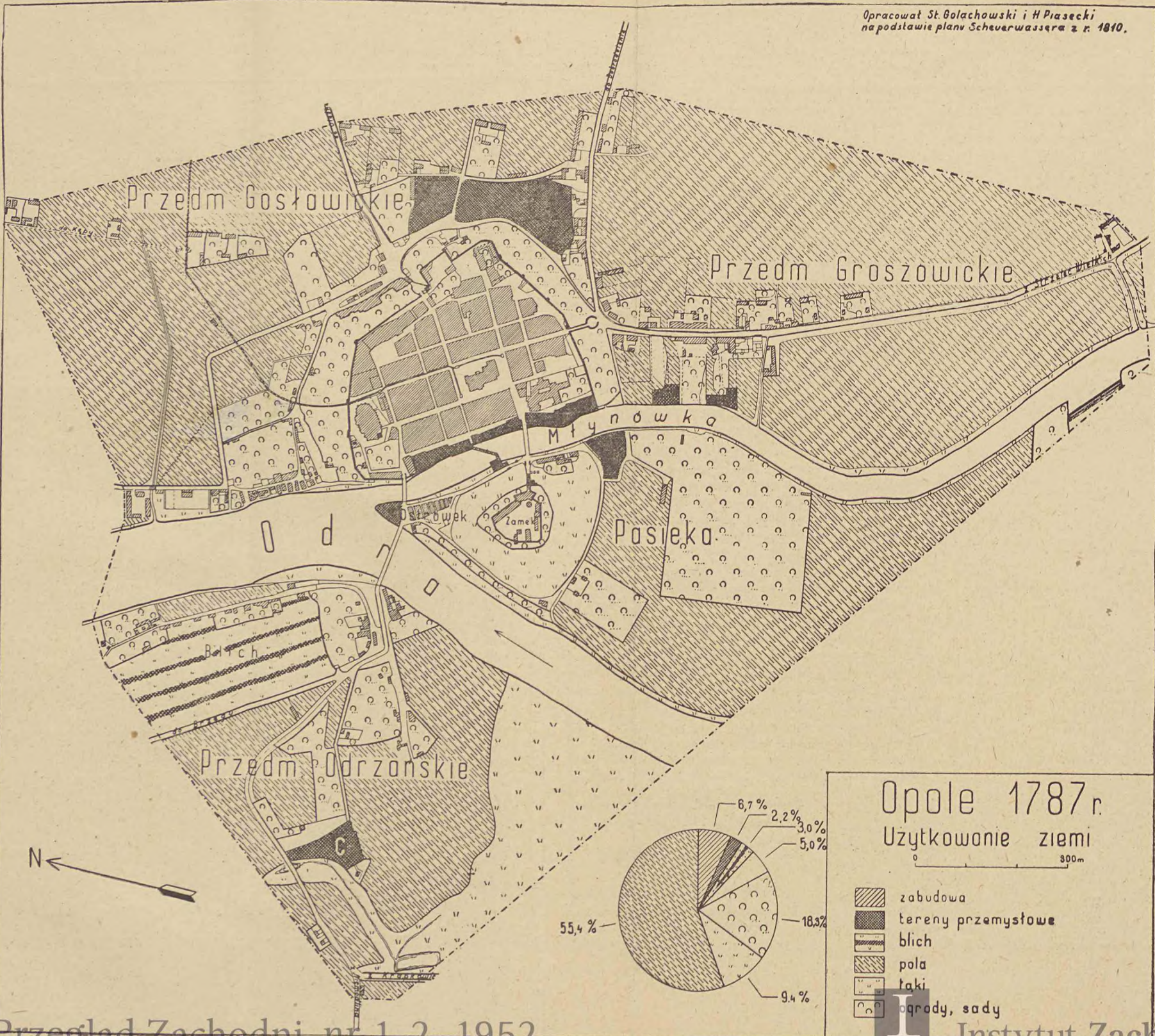
Opr. H. Piasecki

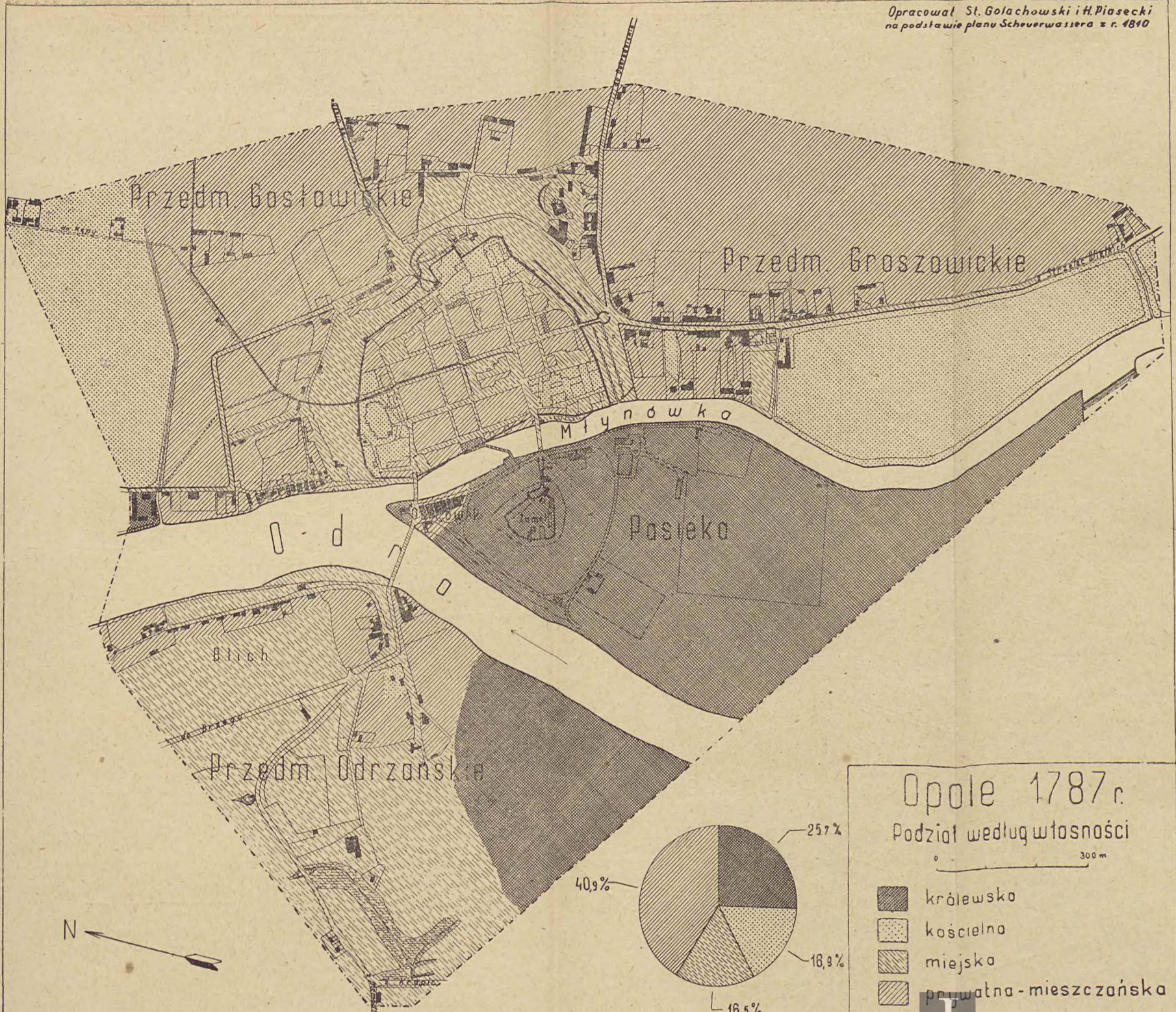
Plan 2

Opr. St. Oalachowski i H. Piasecki
na podstawie planu „Der Oder-Stram gegen
Oppeln vor der Regulierung im J. 1819“ b. Urząd
du dróg wodnych w Opolu, obecnie w zbiorach
Inst. Zach.

Opracował St. Golachowski i H. Piasecki
na podstawie planu Scheuerwassera z r. 1810.

Opracował St. Golachowski i H. Piasecki
na podstawie planu Scheverwassera z r. 1810

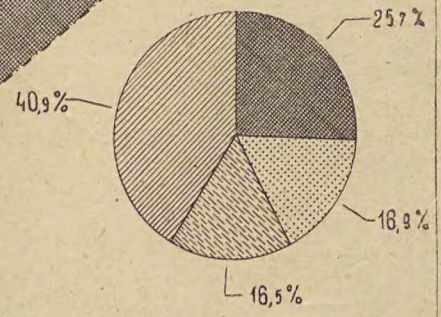

Opole 1787 r.

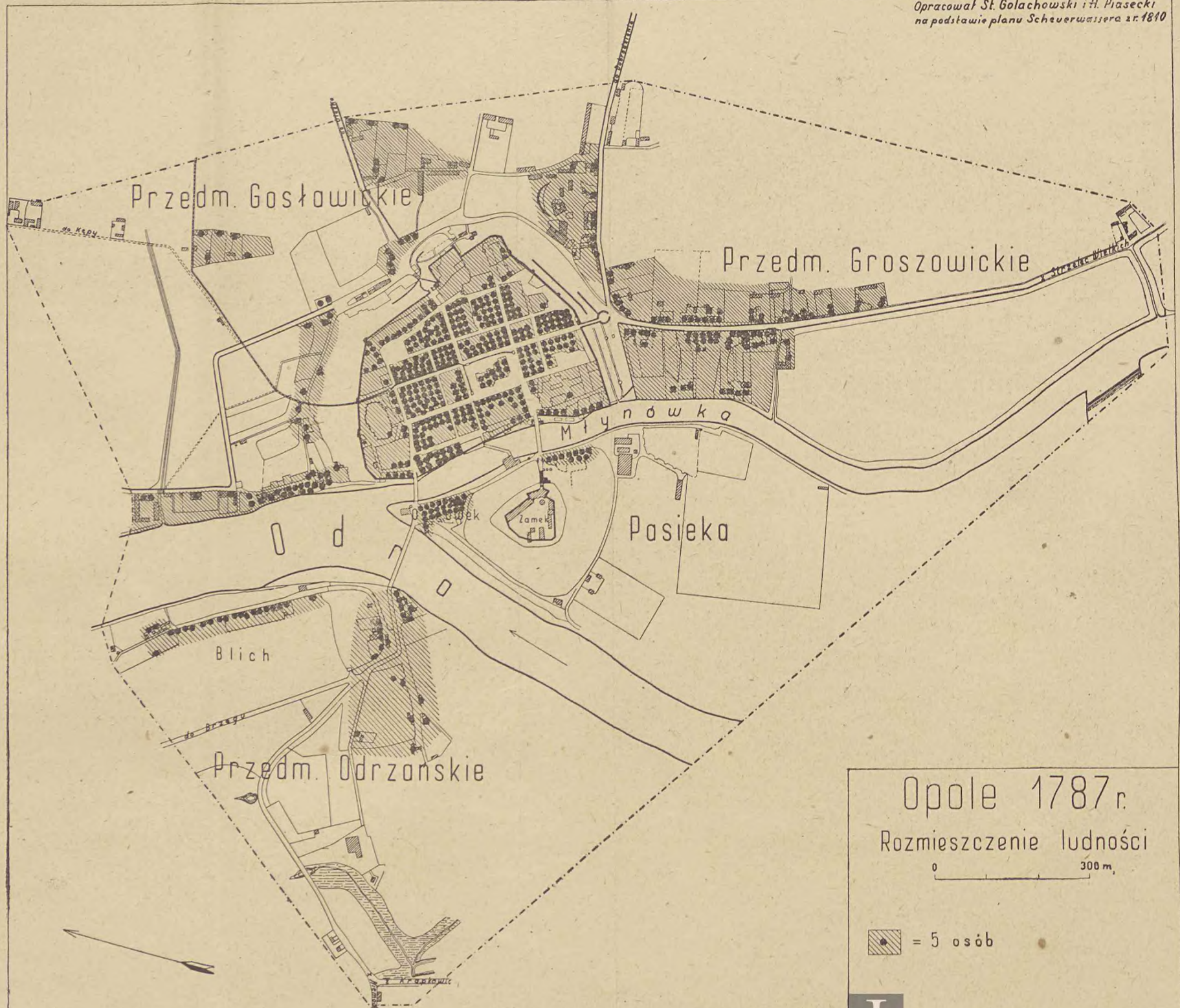
Podział według własności

0 300 m

- królewska
- kościelna
- miejska
- prywatna - miejszczańska

Opracował St. Golachowski i H. Piasecki
na podstawie planu Scheuerwassera z r. 1810

Opole 1787 r.

Rozmieszczenie ludności

0 300 m

▨ = 5 osób

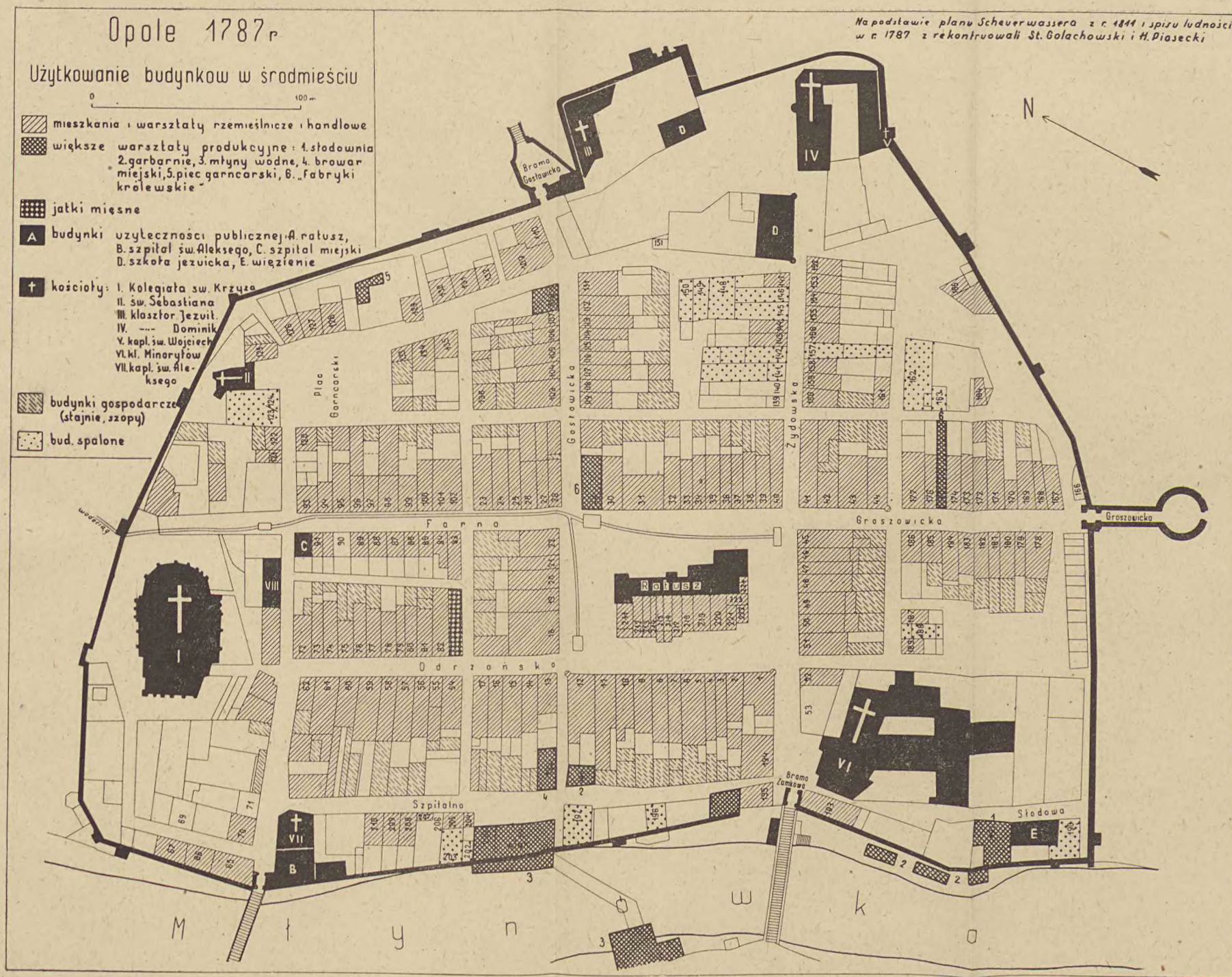
Opole 1787_r

Na podstawie planu Scheerwassera z r. 1844 i spisu ludności w r. 1787 z rekonstruowali St. Golachowski i H. Piasecki

Użytkowanie budynków w śródmieściu

0 100 m

- mieszkania i warsztaty rzemieślnicze i handlowe
- większe warsztaty produkcyjne: 1. stodownia, 2. garbarnie, 3. młyny wodne, 4. browar miejski, 5. piec garncarski, 6. „fabryki królewskie”
- jatki mięsne
- budynki użyteczności publicznej: A. ratusz, B. szpital św. Aleksego, C. szpital miejski, D. szkoła jezuicka, E. więzienie
- kościoły: I. Kolegiata św. Krzyża, II. św. Sebastiana, III. klasztor Jezuit, IV. — Dominik, V. kapł. św. Wojciech, VI. kl. Minorytów, VII. kapł. św. Aleksego
- budynki gospodarcze (stajnie, szopy)
- bud. spalone

Opole 1787r

Budynki według przywileju piwowarskiego

- kl. I (5 warów)
- kl. II (4 warów)
- kl. III (3 warów)
- przywilej kupiecki
- wyrob i wyszynk wódki

Na podstawie planu Scheverwassera z r. 1811 i spisu ludności w r. 1787 zrekonstruowali St.G. i H.P.

Plan 7

